

полуострва. Најзад, иако је, на основу извесних особености уметничког поступка на минијатурама *Призренској јеванђеља* и појединости иконографије коришког Деизиса, предност дата другом путу, питање је, у првом реду због украсних мотива у сликарству Корише, у којима су препознате старије балканске традиције, остављено отворено.⁵⁷ Међутим, живопис испоснице Петра Коришког и минијатуре *Призренској јеванђеља* из много разлога, а у овом одељку рада због тога што не припадају једнаким уметничким тежњама, треба посматрати одвојено. Фреске у испосници су израђене грубо, једноставно, наглашеном линијом и јарким бојама и местимично су испуњене обиљем наивно изведених украса. Следбеници Петра Коришког припадали су скромној заједници и вероватно су за осликавање испоснице свог учитеља упустили неког зографа што је делао у том крају, у којем, колико је познато, нема очуваних фресака из тог времена.⁵⁸

Сада се треба окренути *Призренском јеванђељу*, које је чувано под бројем 297 у некадашњој Народној библиотеци, с којом је изгорело током немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. То четворојеванђеље, писано на пергаменту, имало је 141 лист, а недостајали су му почетак и свршетак, као и поједини листови унутар књиге и, наравно, корице. У таквом је стању било у доба око 1880, када је набављено од хаџи Јордана из Скопља. Он га је пронашао у селу Битињи у Сиринићкој жупи, у тадашњој нахији града Призрена, по којем је названо. Писано је српском редакцијом и већином се претпоставља, на основу особина слова, да је настало у XIII веку.⁵⁹ Рукопис ни на једној очуваној страници није носио украшене иницијале, већ је имао 36 минијатура,

⁵⁷ *Ibid.*, 195.

⁵⁸ С друге стране, у монументалном сликарству у јужном делу Апенинског полуострва, бар у оном које је објављено у доступној литератури, нисмо запазили примере који би били уметнички сродни фрескама испоснице код Корише, cf. Pace, *La pittura delle origini in Puglia*, 317–400; idem, *Pittura bizantina nell'Italia meridionale*, 429–491; idem, *La transperiferia bizantina nell'Italia meridionale del XIII secolo. Affreschi in chiese del Salento pugliese, della Basilicata e della Calabria*, in: *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, ed. J.-P. Caillet, F. Joubert, Paris 2012, 215–230; idem, *La Puglia fra arte bizantina e maniera greca*, in: „*Ars auro gemmisque prior*“. *Mélanges en hommage à Jean-Pierre Caillet*, ed. Ch. Blondeau, B. Boissavit-Camus, V. Boucherat, P. Volti, Turnhout 2013, 491–498.

⁵⁹ A. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique*, Paris 1928, 56–91 (он је забележио и то да је очувана целина започињала од девете главе *Јеванђеља ђо Маџеју*, *ibid.* 57, n. 2); idem, *Deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe*, in: *L'art byzantin chez les Slaves II/1*, Paris 1930, 264–276; idem, *Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits balkaniques*, in: *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen âge II*, Paris 1968) 653–661; М. Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље. Ка проблему његовог датовања*, *Старинар* 19 (1968–1969) 191–202, Т. I–XIV, објавила је репродукције свих минијатура (међу којима су поједине фотографије ретуширане) и предложила датовање у XIV stoleћу; В. Ј. Ђурић, *Српско сликарство на врхунцу*, in: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 431–432, на основу запажања стручњака из Археографског одељења Народне библиотеке у Београду, датовао је рукопис у последње деценије XIII века; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 25–28, 30, 34, 35, 92, 96–97 (бр. 14), 115, сл. 55–58, где је исцрпно наведена старија литература. За основне податке о рукопису в. Љ. Стојановић, *Кајалов Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и списи*, Београд 1903 (репринт 1982) 12.

смештених углавном на маргине текста, писаног у једном ступцу. Сlike у некада сачуваној целини, којој су недостајале поједине странице, пратиле су приповедања од Матејевог стиха 10, 16 до Јовановог стиха 10, 26, а претходиле су им две, на листовима одвојеним од књиге, које су се односиле на сам почетак Матејевог јеванђеља и на први стих друге главе. Данас је те минијатуре могуће проучавати на основу црно-белих снимака. Ретке забелешке старијих истраживача о коришћеним бојама упућују на то да су пигменти којима су рађене, поред црне за наглашене контуре, били сведени на веома живе тонове светле плаве, црвене, жутог окера и топле смеђе.⁶⁰

Андреј Грабар је препознао теме приказане на минијатурама, проучио начине на које су представљани и постављани поједини призори, истражио њихове иконографске особености и размотрио естетске особине и уметнички рукопис њиховог сликара, указао на древност образаца које је користио и на оријенталне, особито коптске узорне.⁶¹ Светозар Радојчић је његовим разматрањима придодео забелешку о сличности представе Сретења с рељефима из Задра израђеним у XII веку и на тај начин упутио на блискост минијатура с прероманичком уметношћу источне обале Јадрана.⁶² Јованка Максимовић је у промишљањима о *Призренском јеванђељу* подвукла старинске иконографске обрасце који су дуго живели у уметности хришћанског Оријента. Она је, међутим, препознала и бројне упливе са Апенинског полуострва – у сцени Распећа видела је утицаје Распела (*Croce dipinta*), а за поменућу представу Сретења пронашла је сроднике у рукописима јужног дела полуострва, нарочито онима насталим у XIII stoleћу. Поред тога, за стилизацију засновану на линији учила је и оријенталне узорне и блискост с преромаником на западној и источној обали Јадрана, особито с преплетним иницијалима XII века израђеним у средишњим областима Апенинског полуострва.⁶³

Призренско јеванђеље је имало прилично невешто израђене минијатуре. Оне су биле постављене уз одговарајуће јеванђеоске редове и неретко су их пратили и посебни натписи, али има појединости које се не могу с поузданошћу препознати. Пред почетним речима јеванђеља били су портрети њихових писаца, од којих су два била очувана (Матеј, фрагмент, први одвојени лист; Марко, fol. 31v). Догађаји које су они описали приказивани су на разичите начине. Поједини су, уместо да буду уобличени у сцене, исказани представама Богородице с малим Христом (коме љуби десну руку, fol. 5v; умиленије, fol. 71r; са два анђела, fol. 77r) или других личности које се помињу у Новом за-

⁶⁰ Grabar, *Recherches*, 57, n. 3; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 30–31.

⁶¹ Grabar, *Recherches*, 56–91; cf. и idem, *Deux images de la Vierge*, 264–276.

⁶² S. Radojčić, *Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen*, in: *Actes du VIIe Congrès international d'histoire de l'art*, La Haye 1955, 203–204; idem, *Stare srpske minijature*, 30. За две плоче с рељефима, датоване у XI век, које се чувају у Музеју светог Доната у Задру cf. Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji (od doseljavanja Hrvata do pada Mletaka)*, Zagreb 1952, 25, sl. 20, 21.

⁶³ Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 96, 97.

вету (Салома с главом Јована Крститеља, fol. 8r; Јован Крститељ три пута, fol. 32r, fol. 39r и fol. 109r; Јелисавета с малим Јованом, fol. 58v), а понекад су били приказани светитељи, обично они на чије се помене читају редови јеванђеља у чијој су близини они насликани (Ђорђе и Димитрије, fol. 1r; Сава Јерусалимски, fol. 3r; Никола коме Христос и Богородица пружају књигу и омофор, 67r; Сергије и Вакх, fol. 76v; Прокопије, fol. 81r; Теодор Тирон, fol. 97v; Константин и Јелена, fol. 119v). Други догађаји су били представљени сценама – оним које приповедају о Христовом оваплоћењу и детињству (Благовести, fol. 58v; Сусрет Марије и Јелисавете, fol. 59r; Рођење или Поклоњење мудраца, други одвојени лист; Сретење, fol. 60v), о почетку јавне делатности (Преображење два пута, fol. 12r и fol. 43v), о чак пет Христових параболо (о сејачу, fol. 6v; радницима изнајмљеним у разне сате, fol. 14v; виноградарима, fol. 18r; блудном сину, fol. 88r; богаташу и убогом Лазару, у три призора, fol. 89v и fol. 90v) и једном обраћању (књижевницима и фарисејима, fol. 20v) и о страдањима и потоњим збивањима (Улазак у Јерусалим, fol. 16r; Распеће, fol. 24v; Мироносице на гробу, fol. 29r; Вазнесење, fol. 104r). Била је приказана и апокрифна прича о ђаволу који ситом у пустињи тражи грешнике, настала према једном коптском саставу (fol. 73r). Најзад, ту се нашла и представа која се обично среће у олтарским апсидама, Служба архијереја, у којој учествују шесторица епископа (fol. 120r).⁶⁴

Подсећамо на то да је Андреј Грабар пажљиво проучио све минијатуре *Призренској јеванђеља* и у њима препознао оријенталне утицаје, у првом реду коптске. Исходи његових истраживања, спроведених у доба када је тек понеки илуминирани рукопис хришћанског Истока био објављен, данас се могу само потврдити додатним аргументима. У овом тексту, ограниченог опсега, наћи ће се само осврт на особености појединих минијатура, у првом реду оних које носе нарочите иконографске обрасце.⁶⁵

⁶⁴ Све представе је идентификовао Grabar, *Recherches*, 57–58 et passim; idem, *Deux images de la Vierge*, 264–276, где су испрва поједина препознавања, cf. и Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 191–192, п. 5, која се већином ослања на првобитне резултате, али је за светитеља приказаног уз речи Матеја 9, 27–30, кога је Grabar, *Recherches*, 57, 59 идентификовао као Саву преподобног, веома опрезно, изнела помисао, прихваћену у науци, да је то Сава, први архиепископ српски, cf. Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 191, п. 5. Сматрамо да треба поклонити поверење Грабаровој идентификацији. О томе ће бити речи у посебном тексту, који је у припреми.

⁶⁵ Велики проблем представља чињеница да нисмо успели да дођемо до квалитетних фотографија већине минијатура, те и у овом раду не прилажемо репродукције свих минијатура о којима је реч, већ само оних чији су нам ваљани снимци доступни. Грабар је најпре забележио да је објавио илустрације *Призренској јеванђеља* узамљене из Frick Art reference Library (Grabar, *Recherches*, 149), а потом је изнео податак да је рукопис фотографисан захваљујући средствима која му је госпођица Frick поверила за репродуковање минијатура са хришћанског Истока (idem, *Deux images de la Vierge*, 246–265, п. 4, у истој студији пружа и податак да је овај рукопис истраживао током априла 1927, *ibid.*, 264). У претрази на електронској страници The Frick Collection, New York, чија је адреса <http://www.frick.org/> (cf. и адресу за Reference library, <http://www.frick.org/research/library>) нисмо успели да пронађемо снимке *Призренској јеванђеља* – они или нису послати у ту збирку или још нису дигитализовани. С друге стране, М. Ђоровић-Љубинковић једина је објавила све минијатуре *Призрен-*

Јеванђелисти, приказани како седе и састављају своје списе, носе широке панталоне стегнуте уз глежњеве, а покрај Марка, чија је представа била једина сачувана у потпуности, види се и његов симбол, лав (сл. 12). Писци јеванђеља нису одевени у хитоне и химатионе већ, као и поједине друге личности на минијатурама ове књиге, имају чакшире. Такве панталоне у призорима у рукописима састава хришћанске садржине изузетно се ретко појављују, и то већином у онима насталим у крајњим источним областима, али се ни у њима не срећу на портретима јеванђелиста.⁶⁶ С друге стране, добро је познато да су симболи поред јеванђелиста били уобичајени у западнохришћанском свету. Они су се, међутим, појављивали и на представама у рукописима насталим у православним областима, као и у појединим деловима хришћанског Истока. Минијатуре на којима су приказани јеванђелисти са симболима срећу се у многим илуминираним јеванђељима на грчком језику. Најстарији засад познати пример потиче, по свему судећи, из IX столећа,⁶⁷ а веома бројне слике из XII века указују на

ској јеванђеља (Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, Т. I–XIV). Она је указала на то да је Грабар у своје две студије објавио укупно 22 фотографије, а Радојчић још две, да се у фототеци Народног музеја у Београду налазе два необјављена снимка минијатура (Мироносице на гробу и свети Прокопије), те да су у старој колекцији Hautes études byzantines на Сорбони и у новообјављеним фотографијама из приватне збирке Габријела Мијеа нађени снимци осталих минијатура (*ibid.*, 192, п. 5). На крају је (*ibid.*, легенда уз Т. XIV) прибележила да илустрације приложене уз њен текст потичу из следећих извора: L'Ecole des Hautes Byzantines de Paris, tj. la direction des Hautes Etudes Byzantines (вероватно L'Ecole des Hautes études, односно École Pratique des Hautes Études, Centre Gabriel Millet, cf. електронску страницу: <http://www.ephe.fr/en/research-libraries/centre-gabriel-millet-documentation-and-research-on-byzantine-art-and-the-christian-arts-of-the-east.html>, где су у каталогу за Југославију наведени само манастири, cf. <http://www.ephe.fr/images/stories/ww2/5photcat.htm>), Народни музеј у Београду (шест фотографија) и различите студије из којих су преузете репродукције (претпостављамо, у првом реду, Grabar, *Recherches*, Pls. II–IX, а и у овом случају се ради о шест снимака). Дакле, већина фотографија објављених у раду М. Ђоровић-Љубинковић потиче из париске збирке. Стога помишљамо на то да је могуће да су снимци из Париза, у ствари, фотографије настале на основу негатива израђених за њујоршку колекцију.

⁶⁶ Чакшире смо запазили на једном од три дечака на дрвећу у сцени Уласка у Јерусалим у јерменском јеванђељу (Збирка Матенадаран, 6288), које је украсио минијатуриста Маргар 1211, вероватно у Ани (*Armenian Miniatures*, 80, 81), и тек у позним сиријским рукописима, међу којима је, по свему судећи, најмлађи јеванђелистар из 1499. који се чува у Британском музеју у Лондону, под ознаком Rich. 7174 [представе Вазнесења на fol. 148r, Молитве у Гетсиманском врту (?) на fol. 147v, Вазнесења на fol. 126r и Вазнесења (?) на fol. 152v, cf. Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 396–403, нарочито 397–398; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pls. 154,1, 154,2, 155,1, 155,2]. С друге стране, у грчком зборнику у којем се налазе превод источњачких Бидпајевих прича (Калила и Димна), Езопов живот и неколико профаних састава и у којем су илустровани само Бидпајеве приповести и Езопов живот (Њујорк, Pierpont Morgan Library Ms 397), насталом око 1000. на Апенинском полуострву, међу објављеним минијатурама запазили смо две, обе везане за Бидпајеве саставе (трећа и шеста прича), на којима се појављује по један човек у чакширама [A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe–XIe siècles)*, Paris 1972, 27–29, Figs. 56, 57].

⁶⁷ Четворојеванђеље у Националној библиотеци у Атини (cod. 123) из 1245, у које је уметнута минијатура јеванђелисте Луке са крилатим биком за коју се претпоставља да је настала још у IX веку. Упркос томе што би се због симбола јеванђелиста могао претпоставити утицај са запада и особито Апенинског полуос-

Сл. 12. Призренско јеванђеље, јеванђелиста Марко, fol. 31v
(фото: Народни музеј, Београд)

Fig. 12. Prizren Gospel, Mark the Evangelist, fol. 31v (photo:
National Museum, Belgrade)

то да је такав начин представљања четворице писаца тада био сасвим уобичајен.⁶⁸ С друге стране, изгледа

трва, доводи се у везу с јерменским, сиријским и, нарочито, доцнијим балканским остварењима – Мирослављевим, Призренским и Добрејшевим јеванђељем (A. Marava-Chatzinicolaou, Ch. Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Volume I. Manuscripts of New Testament Texts 10th–12th Century*, Athens 1978, 27–31, Fig. 11).

⁶⁸ Рукопис у Националној библиотеци у Атини (cod. 163) за који се обично претпоставља да је настао у XII stoleћу, а недавно је предложено датовање у трећу четвртину XI века (*ibid.*, 189–192, Figs. 481, 483, 485; Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces*, 36–49, Figs. 16–18; O. C. Попова, A. B. Захарова, И. А. Орецака, *Византийская миниатюра второй половины X – начала XII века*, Москва 2012, 70, ил. 52, 53), онај који се чува у Националној библиотеци у Бечу (Suppl. Gr. 164), израђен на Пелопонезу 1109. године (Spatharakis, *Corpus I*, 39; *idem*, *Corpus II*, Ill. 237–238), у британској збирци Holkham Hall, Earl of Leicester, cod. 4, из XII века (Nelson, *The Iconography of Preface*, 20, Fig. 4), у Женеви (Bibl. publ. et univ. cod. gr. 19) из XII stoleћа (*ibid.*, 22, Fig. 9), у Братислави (Lysaeum Augustanum) из истог века (*ibid.*, 22–23, Figs. 10–13) и сродне минијатуре, настале вероватно у XII stoleћу, уметнуте у рукопис који се чува на Пелопонезу (Megaspelaion, cod. 1), а поти-
че из X века (*ibid.*, 35, Figs. 26–29), као и у рукопису у истој збирци

да се у рукописима насталим током XIII stoleћа далеко ређе јављао.⁶⁹ Међутим, из тог доба потиче грчко четворојеванђеље завршено 15. марта 1232, које је некада чувано у манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера, под ознаком Г10, одакле је у Првом светском рату однето у Софију, да би се касније појавило у Чехословачкој, у приватној збирци тадашњег директора Државног археолошког института Карела Бухтеле (Karel Buchtela). Данас се налази у Народној библиотеци у Прагу и носи ознаку 1 TG 3. У њему су се очували портрети тројице јеванђелиста (Марка, Луке и Јована). Сваки приказ је уоквирен са два лука ослоњена на три стуба. Под левим луком седи јеванђелиста и пише, а испод десног се налази његов симбол. Минијатуре су израђене наивно, једноставно, наглашеним цртежом, с мноштвом украсних појединости, које се виде чак и на нимбовима.⁷⁰ Поред тога,

(Megaspelaion, cod. 8), из XII stoleћа (J. Lowden, *Book Production*, in: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. F. Haldon, R. Cormack, New York 2008, 467, Fig. 1), у Вашингтону (Freer Gallery of Art, No 09.1685), из друге половине XII stoleћа (Nelson, *The Iconography of Preface*, 32, Fig. 23), у Историјском музеју у Москви, gr. 14 (519), с краја или из друге четвртине XII века (*ibid.*, 22, Fig. 8; *Древностии монастырей Афона в России*, 41, II, 12), у четворојеванђељу које се чува у Кембриџу, САД (Cambridge, Harvard College lib. cod. TYP 215 H), из XI stoleћа, из неког манастира Елеусе, са три уметнута портрета јеванђелиста који се датују у позни XII век – листови с представама Матеја и Марка још увек се у њему налазе, док је онај с приказом Јована предат другој институцији (Dumbarton Oaks, cod. acc. no. 58.105) у Вашингтону (*American Collections*, 142–144, 146–147, Figs. 66–67, 69). Примере иницијала у облику симбола јеванђелиста нећемо наводити. С друге стране, треба подсетити и на бројне случајеве заставица са симболима постављених наспрам портрета јеванђелиста, cf. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces*, 36–49, Figs. 1, 3, 6, 8, 11–13, 15, 50, 53, 69; Nelson, *The Iconography of Preface*, 15–43, 109–111, Figs. 1–2, 16, 18–19, 21, 22, 34, 47, 73–75 (издвојили смо примере настале од X до XIII века, а они се помињу и у појединим другим издањима, која, ради уштеде простора, не наводимо). Користан списак с наведених 16 примера из XII века, с тим што ту нису раздвојене представе јеванђелиста и заглавља са симболима налази се у *American Collections*, 145, п. 13.

⁶⁹ Наводимо рукописе из XIII stoleћа – у Византијском музеју у Атини M.S. 155, завршен 1292. године (Spatharakis, *Corpus I*, 54; *idem*, *Corpus II*, Ill. 370), као и онај што се чува у светогорском манастиру Дионисијату под бројем 27, широко датован у XIII век, у којем се налазе само две минијатуре – на пергаменту залепљеном на унутрашњу страну предње корице је представа Луке с биком, док о веома оштећеној представи Јована нема података (S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsoumis, S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts. Volume I*, Athens 1973, 406, Pl. 66).

⁷⁰ N. Běljaev, *Miniature řeckého evangelia z roku 1232*, in: *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: sborník venovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám*, ed. M. Weingart, J. Dobíáš, M. Paulová, Praha 1928, 100–106, Obr. 1–3. Бељаев је у грубом начину израде видео сродности с минијатурама у Призренском и Добрејшовом јеванђељу. Он је саопштење о том рукопису, тада у власништву Карела Бухтеле, изложио на Другом међународном конгресу византолошких студија, одржаном у Београду 1927, а објавио га је у тешко доступном издању, до којег смо дошли захваљујући љубазности др Франческа Ловина (Francesco Lovino), коме и овом приликом срдечно захваљујемо. То јеванђеље, према рецензији текста, припада скупини 13, а најближег сродника има у нешто старијем рукопису који се чува у Есфигмену под бројем 29, cf. J. D. Perrin Jr., *Family 13 in Saint John Gospel*, Birmingham 2012, 25 et passim (необјављена докторска теза), за прашки примерак cf. *ibid.*, 142–149 (без описа минијатура), за есфигменски *ibid.*, 135–141. У рукопису из Есфигмена очувао се портрет Луке (fol. 92v). Снимак те минијатуре није објављен (cf. S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsoumis, S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts, Volume 2. The Monasteries of Iveron, St. Panteleimon, Esphigmenou, and Chilandari*, Athens 1975, 198–255, 360–385). При-

Сл. 13. Призренско јеванђеље, Бојородица с малим Христом
и њим Умилије, fol. 71r (фото: Народни музеј, Београд)

Fig. 13. Prizren Gospel, Virgin Mary with infant Jesus Christ of the
Eleusa type, fol. 71r (photo: National Museum, Belgrade)

и у Јерменији су минијатуре јеванђелиста са симболи-
ма биле прилично честе. Рађене су засигурно бар од
почетка XIII века, а с много разлога се претпоставља
да су се појављивале и раније.⁷¹ С друге стране, из-

ложен је њен опис. Лука седи на клупи, управљен удесно и упи-
ре пером према десној маргини, као да испишује коментар, израђен у
четири реда, а иза њега је велики крст, између чијих је кракова ис-
писано ІС ХС МІ (sic!) КА, док је у дну стране херувим, величине
малог телета, са два крила и нимбом, које је поглед управило пре-
ма јеванђелисти (cf. Perrin, *Family 13 in Saint John Gospel*, 138–140).
Иначе, сматра се да су рукописи редакције 13, коју је Перин истра-
жио према *Јеванђељу по Јовану*, а на основу 10 рукописа, настали
по предлошку насталом у Калабрији (*ibid.*, *passim*). Без обзира на
порецло првобитног обрасца, не може се закључити да су пред-
ставе јеванђелиста са симболима потекле из јужног дела Апенин-
ског полуострва пошто су, по свему судећи, само два помену-
та рукописа украшена портретима јеванђелиста. Остали су, уколико
су били илуминирани, добили сасвим другачији украс (cf. *ibid.*,
50–149, где је представљено свих 10 рукописа). Иначе, узбудљиву
историју рукописа 1 TG 3 током XX века истражио је Перин на
основу њему расположиве литературе (*ibid.*, 144–146), али му није
била доступна студија Н. Бејајева. Перин је указао на то да је бу-
гарским одредима који су ушли у манастир на Меникејској гори
командовао Чех Владимир Сис, али му није било познато у чијем
је поседу књига била у време када ју је проучавао Бејајев.

⁷¹ Најстарији засад познат пример јесте јеванђеље из
1215–1216. које се чува у катедрали Светог Спаса у Новој Тулфи
у Исфahanу, под ознаком Ms 546 (25), у којем је слике јеванђели-
ста (од којих су објављене представе Матеја са анђелом на fol. 13v
и Луке с биком на fol. 151v, а поменуто је да је Марко с лавом на
fol. 97v, док уз Јована с Прохором на 241v нема симбола) израдио
вероватно ђакон Григор [S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Miniatures
arméniennes d'Ispahan*, Bruxelles 1986, 33–36, 208, Figs. 10, 11; S. Der
Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from
the Twelfth to the Fourteenth Century I–II*, Washington 1993 (= Der
Nersessian, *Cilicia I–II*), I, 14–15, 48; II, ill. 106–108], а у једном другом
јеванђељу у истој збирци, Ms 36 (156), из 1236, само према Јовану с
Прохором на 316v леги орао (Der Nersessian, Mekhitarian, *Miniatures
arméniennes d'Ispahan*, 62, 194–195, Fig. 46). Исти одговарајући сим-
боли нашли су се уз сву четворицу у четворојеванђељу које се чува
у Вашингтону (Freer Gallery of Art, 44.18), израђеном 1253. године
(Der Nersessian, *Freer Gallery of Art*, 24, Pls. 24, 25, 26, Figs. 46, 47, 49,

Сл. 14. Сиријски псалтир, Британски музеј, Лондон
(add. 7154), 1203, Бојородица с малим Христом и њим
Умилије, fol. 1v (према: Leroy, *Les manuscrits syriaques*)

Fig. 14. Psalter, British Museum, London (add. 7154), 1203,
Virgin Mary with infant Jesus Christ of the Eleusa type, fol.
1v (after: Leroy, *Les manuscrits syriaques*)

гледа да их Грузини нису прихватили.⁷² Нема их ни у
објављеним сиријским⁷³ нити у коптским књигама.⁷⁴
Најзад, у словенским рукописима оне се ретко срећу.
Једини примери очували су се у три руска јеванђеља,
од којих најстарије потиче из средине XI столећа.⁷⁵

51; eadem, *Cilicia I*, 48; eadem, *Cilicia II*, ill. 150, 152, 154, 155), потом
у једном у Даблину (Chester Beatty Library 558), из XIII века (*ibid.*,
ill. 138–141), у Венецији, у библиотеци Мехитариста (бенедиктин-
ског реда јерменске католичке цркве, основаног 1717) под бројем
600, из 1269. године (*ibid.*, ill. 333–336), и у Санкт Петербургу, у
Академији наука, бр. В 57, из 1292, где једино Јована не прати сим-
бол (H. Buschhausen, H. Buschhausen, E. Korchmasjan, *Armenische
Buchmalerei und Baukunst der Krim. Tafeln*, Erevan 2009, T. 75, Abb.
298–301). Иначе, у јерменским рукописима су још од XI века уоби-
чајене биле, испод заставица на почетку јеванђеља, представе сим-
бола које су неретко чиниле део иницијала, cf. Der Nersessian, *Cilicia
I*, 7–8, 14–15, 17–18 (указала је на то да су симболи јеванђелиста ве-
ома рано приказивани на хришћанском Истоку и изразила сумњу у
мишљење о било каквом западном утицају на јерменске рукописе,
за разлику, наравно, од италогрчких рукописа); eadem, *Cilicia II*, ill.
9–13, 26–27, 32, 35, 56–59, 68–70, 79–80, 128–130, 320–322.

⁷² Они су приказани у *Гелатском јеванђељу*, које се чува у
Институту за рукописе у Грузијској академији наука у Тбилисију (No
A908) и у којем се налазе минијатуре са грчким натписима, те се прет-
поставља да је настало у Ивируну, судећи по изгледу представа, у
доба Комнина, cf. Nelson, *The Iconography of Preface*, 20, Fig. 5.

⁷³ Cf. Leroy, *Les manuscrits syriaques*, *passim*, нарочито 223.

⁷⁴ Cf. Leroy, *Les manuscrits coptes*, *passim*.

⁷⁵ То су *Осиромово јеванђеље* (Библиотека Салтикова
Шчедрина, Санкт Петербург, Ф. П. I. 5), израђено 1056–1057. за

Сл. 15. Призренско јеванђеље, свети Прокопије, fol. 81r (фото: Народни музеј, Београд)

Fig. 15. Prizren Gospel, St. Procopius, fol. 81r (photo: National Museum, Belgrade)

Већ је речено да су поједини догађаји исказани сликама Богородице с малим Христом или других личности које се помињу у Новом завету. Уз редове у којима се описује одговор младога Спаситеља на речи о потрази мајке и браће његове током разговора који је он као дванаестогодишњак водио у Јерусалимском храму налазе се представе Богородице с малим Христом. Уз Матејеве стихове она љуби дететову десну руку, што понекад чини на представама Богородице Страсне, као и на сценама Скидања с крста и Оплакивања.⁷⁶ Уз Лукине речи Мати Божја има

новгородског племића Остромира вероватно у Кијеву, *Мсиислављево јеванђеље* (Историјски музеј, Москва, 1203), настало по узору на поменути старији рукопис између 1103. и 1117. у Новгороду, као и *Галицко-вољинско јеванђеље* (Третјаковска галерија, No K-5348), које је назив добило по области у којој је израђено негде почетком XIII века, cf. О. С. Попова, *Русская книжная миниатюра XI–XV вв.*, in: *Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник статей*, Москва 1983, 16–18, 20–22, 26–28, ил. на стр. 11, 13, 19; eadem, *Russian Illuminated Manuscripts of the 11th to the Early 16th Centuries*, Leningrad 1984, 6–8, 9–10, Pls. 1–5, 9.

⁷⁶ Grabar, *Deux images de la Vierge*, 265–266, 275; Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 198. Поред тога, треба подсетити на чудотворну фреско-икону Богородице Парамитије која се налази у истоименом параклису католикона манастира Ватопеда, живописаном 1677/1678. За њу се везује легенда која потиче из XIV века, cf. Г. Мавтцаридис, *Θαυματουργές εικόνες και άλλα λείψανα*, in: *Ιερά μεγίστη μονή Βατοπαίδιου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τόμος Α', Άγιον Όρος 1996, 118, еικ. 80; сажето о

изглед који одговара иконографском обрасцу умиљенија, а у суседном пољу налази се одрасли Спаситељ, те се та целина тумачи као приказ који садржи историјски део са Христом и визију мајке с дететом (сл. 13). На овом месту важно је обратити пажњу на Богородицу с разиграним младенцем који се умиљава. Тај иконографски образац је у различитим областима носио разнолика имена, док је у Пелагонији понео топонимски епитет, а његово порекло је раније препознавано или на Апенинском полуострву или у Русији.⁷⁷ Чињеница је, међутим, да се такво обличје Богородице с малим Христом, на пример, појавило и на минијатури на fol. 1v у сиријском рукопису псалтира из 1203. који се чува у Британском музеју у Лондону (add. 7154, сл. 14).⁷⁸ С друге стране, треба подсетити на једну минијатуру у познатом рукопису *Хомилија Григорија Назијанзина* (Paris. gr. 510), израђеном између 880. и 883. У приказу уз сцену Млади Христос у храму, смештену у средњу зону на fol. 165r, Богородица љуби сина, с којим је у тако чврстом заглају да су им и образи приљубљени.⁷⁹ Поред тога, у *Призренском јеванђељу* је, уз речи Луке 1, 24–25, „А послѣ ових дана затрудње Јелисавета жена његова, и кријаше се пет мјесеци говорећи: Тако ми учини Господ у дане ове у које погледа на ме да ме избави од укора међу људима“, приказана Јелисавета како седи с малим Јованом Претечом у крилу. Десно, над њиховим главама, разазнаје се део представе Јагњета Божјег окруженог мандорлом из које излазе зраци. У источнохришћанском свету Јагње Божје није приказивано откако је на Трулском односно Пето-шестом сабору, одржаном 691–692, донета 82. одлука. Она забрањује представљање Христа као јагњета, према речима светог Јована Претече забележеним у *Јеванђељу њо Јовану* 1, 29, „гле, јагње Божије које узме на се гријехе свијета“, и налаже да треба да буде приказиван у људском обличју јер се тако схвата дубина понизности Слова Божјег. Том одлуком пружено је званично богословско тумачење хришћанске уметности које наглашава средишње место оваплоћења у домостроју спасења.⁸⁰

У *Призренском јеванђељу* су понегде покрај делова јеванђеоских текстова који се читају на службама светих представљени одговарајући светитељи, што јасно показује да је та књига била намењена за бого-

живопису тог параклиса cf. I. Αθ. Παλάγγελος, *Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, in: *Ιερά μεγίστη μονή Βατοπαίδιου Α'*, 288–289.

⁷⁷ Grabar, *Deux images de la Vierge*, 265–266, 274–276.

⁷⁸ Cf. Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Свјетлана*, ЗРВИ 43 (2006) 328–330, са старијом литературом, који указује на то да не треба искључити могућност да је, као и многи други култови Мајке Божје, и тај настао у ромејској престоници; за минијатуру у сиријском рукопису v. Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 259–267, нарочито 259; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 58,2.

⁷⁹ S. Der Nersessian, *The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images*, DOP 16 (1962) 197, 205–206, fig. 6, где је приложена и порука одговарајуће хомилије, о Христу као божанском узору свештеника.

⁸⁰ A. Louth, *Greek East and Latin West. The Church, AD 681–1071*, Crestwood 2007, 35, са изворима и литературом; за текст 82. правила cf. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents*, Englewood Cliffs 1972, 139–140.

Сл. 16. Призренско јеванђеље, свети Теодор Тирон, fol. 97v
(фото: Народни музеј, Београд)

Fig. 16. Prizren Gospel, St. Theodore Teron, fol. 97v (photo:
National Museum, Belgrade)

службену употребу.⁸¹ Међу тим светитељима свакако би требало издвојити Прокопија и Теодора Тирона, приказане чеоно, у пуној фигури, у ратничкој опреми, како мачем у десници убијају велике изувијане змије, први две, а други три (сл. 15 и 16). Та змијолика бића вероватно треба да представљају двоглаве односно троглаве аждаје. Свети Теодор Тирон био је нарочито поштован у Сирији, Палестини, Малој Азији, као и у Цариграду и на Балкану. Под утицајем повести о томе како је убио змаја, која се појавила у житију чији се настанак данас датује у 754, а потом и у доцнијим прославним саставима, где су приче о убиству те немани преносиле различите околности, прилично је често био приказиван као коњаник, како копљем

убија аждају.⁸² О палестинском мученику светом Прокопију, прилежно поштованом и у српским крајевима, нарочито стога што су се честице његових моштију дуго чувале у Нишу, међутим, нема никаквих података да је имао окршај с каквом немани, нити да је представљан на поменути начин.⁸³ Познато је да је свети Ђорђе приказиван како убија аждају,⁸⁴ а има примера да су тако представљани свети Христофор⁸⁵ и египатски светитељ Филотеј Антиохијски.⁸⁶ Свети мученици који убијају немани обично су приказивани као коњаници, ретко када како стоје.⁸⁷ Оружје им је било копље. Није нам познат ниједан пример да су, као на нашим минијатурама, користили мач.

Међу сценама се виде многобројни неубичајени призори, нарочито они који илуструју параболе. Минијатуре Христових поучних прича у толикој су мери особито осмишљене, без тежње да непосредно оликотворе садржај, већ да сликом изнесу богословске нијансе значења, да би им ваљало посветити посебну студију.⁸⁸ Неизоставно треба поменути и приказ приче о ђаволу који ситом у пустињи тражи грешнике, настао према коптском апокрифном саставу сачуваном, колико је познато, у само једном фрагментарно очуваном препису, похрањеном у библиотеци некадашње Свете конгрегације за пропаганду вере у Риму. О тој јединственој сцени, која прати речи јеванђеља о томе како је Христос сазвао своје ученике и дао им силу и власт над свим ђаволима и да исцељују од болести, нећемо расправљати пошто је њу Грабар одавно веома пажљиво истражио.⁸⁹ Овде ће пажња

⁸² Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 45–56, pls. 25, 27, 28; idem, *Saint Theodore and the Dragon*, in: *Through a Glass Brightly. Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, ed. Ch. Entwistle, Oxford 2003, 95–106.

⁸³ Idem, *The Warrior Saints*, 94–100; С. Габелић, *О иконографији св. Прокопија*, ЗРВИ 43 (2006) 527–549, с посебним освртом на његов култ у западној Бугарској и источној Србији, особито на мошти чуване у Нишу и касније у Прокупљу.

⁸⁴ Walter, *The Warrior Saints*, 127–128, pls. 24, 27, 28.

⁸⁵ *Ibid.*, 215, pl. 24.

⁸⁶ *Ibid.*, 234, pl. 22.

⁸⁷ У пуној фигури, у стојећем положају, приказани су свети Филотеј на перници израђеној пре 650, пронађеној у Антинополису (Антиоји) у Горњем Египту (cf. *ibid.*, 234, pl. 22) и свети Ђорђе и Христофор на плочици од теракоте из Виноце, насталој вероватно пре 733. (*ibid.*, 215, pl. 24). За примере оловних печата с представама светих ратника (вероватно Теодора) који стојећи убијају копљем аждају cf. Walter, *Saint Theodore and the Dragon*, 97, Figs. 12.1–3.

⁸⁸ За иконографију Христових параболо у Призренском јеванђељу v. Grabar, *Recherches*, 72–73, 91, као и обимну студију о иконографији Христових параболо у источнохришћанској уметности: A. G. Mantas, *Die Ikonographie der Gleichnisse Jesu in der Ostkirchlichen Kunst* (5.–15. Jh.), Leiden 2010, 42–43, 45, 84, 87, 89, 94–95, 98, 109, 119, 272, 279–282, 283–284, 297, 307, 309, 311, 346, 361, 370–371, 374, 424–425, 434, Abb. 23, 44, 55, 190, 219–220. Представу Христос кори фарисеје и књижевнике овде упоређујемо само с минијатурама у познатом четворојеванђељу из фирентинске Лауренцијане (Laur. VI.23), израђеном око 1100, како се претпоставља, у неком манастиру у блискоисточним деловима Византијског царства, који је имао одређене споне с престоницом, cf. T. Velmani, *Le tétraévangile de la Laurentienne*, Florence, Laur. VI.23, Paris 1971, 11, 12–13, 15, 32, 44, Figs. 102, 103, 228.

⁸⁹ Grabar, *Recherches*, 62–63, претпоставио је да се прототип минијатуре налазио у неком апокрифном јеванђељу; idem, *Deux images de la Vierge*, 270–271; Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 195, п. 16, такође је сматрала да је вероватно

⁸¹ Grabar, *Recherches*, 59; Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 193.

бити упућена на само неколико често приказиваних догађаја који су имали устаљене иконографске особености, а у *Призренском јеванђељу* добили неуобичајене обрасце или појединости. Призор Благовести је подељен у два дела. На левој маргини је арханђео Гаврило, а на десној Богородица. Уз обоје се појављује голубица. Она је, као оликотворење Светога Духа, понекад приказивана у источнохришћанској уметности како се спушта према Богородици, било у зраку што полази с врха сцене било у слободном лету, каткад окружена светлосном славом.⁹⁰ Међутим, у *Призренском јеванђељу* представљена је два пута, најпре на десној руци арханђела, који у левој носи крст, а потом и покрај главе, односно уха Мати Божје. У доступним рукописима нисмо наишли на сродну минијатуру. Донекле сличан пример, бар у томе што се у њему појављује голубица у близини благовесника, може се уочити у коптском јеванђелистару из 1249/1250. што се чува у Католичком институту у Паризу (Corte-Arabe 1). На почетку *Јеванђеља њо Луки*, на fol. 106r, постављена је заставица с призорима Благовести Захарији, Благовести и Сусрета Марије и Јелисавете, где у средишњој сцени голубица лети иза арханђела.⁹¹ На слици Сусрета Марије и Јелисавете у *Призренском јеванђељу* налази се једна неуобичајена појединост. Наиме, на Јелисаветином стомаку види се мали свети Јован Претеча. Међу очуваним призорима те теме, колико је познато, таквих представа нема, а ретки су очувани примери у којима су приказана деца у утробама обеју жена. Виде се у два међусобно сродна јерменска рукописа настала у Киликији у последњој

четвртини XIII века.⁹² Доцније, у следећем столећу, представљена су на млађем слоју живописа у цркви Часног крста у селу Пелендри на Кипру, претпоставља се под утицајем јерменских примера из оближње Киликије, с којом је острво имало сталне непосредне споне.⁹³ На тренутак треба пажњу поклонити и делимично очуваној сцени коју прати натпис *Рођење Христово*, смештеној покрај редова о поклоњењу мудраца. Велики проблем лежи у томе што не поседујемо добар снимак те минијатуре. Зато ће овде бити само начињен осврт на представу Богородице с малим Христом. Приказана у усправном ставу, прекрштених ногу, одевена у панталоне, окружена дугуљастим елипсодним пољем, Мати Божја држи дете. Обоје, изгледа, упућују погледе, Христос можда и благослов, према призору њима здесна, сада уништеном. Слева, у вишем делу, налази се необична представа на којој се виде три главе и два крила, а коју није могуће разазнати на slabим снимцима нити препознати без ишчитавања натписа.⁹⁴ Углавном, могуће је да елипсодно обличје иза Богородице представља наивно приказан престо или кревет. Уколико је то престо, сцена би се могла разумети као призор Поклоњења мудраца. Ако је то кревет, дало би се помишљати на то да је приказано Рођење Христово. Такав иконографски образац ретко се појављивао. Представа Рођења у којем Богородица држи у крилу малог Христа што благосиља мудраце види се у јерменском рукопису из Јерменске патријаршије у Јерусалиму бр. 251 (fol. 15v), израђеном 1260. за киликијског католикоса Костандина I (1221–1267)⁹⁵ и, изгледа, доцније у цркви Светог Димитрија у селу Мегалохори на полуострву Метана, на североистоку Пелопонеза.⁹⁶ С друге стране, у

да је некада постојао и неки илуминирани примерак тог коптског апокрифа, јер не делује разложно да би минијатуриста *Призренског јеванђеља* за изналажење илустрације за врло одређен и јасан одељак *Јеванђеља њо Луки* (9, 1) користио састав једног ретког коптског апокрифа. Иначе, Света конгрегација за пропагирање вере (*Sacra Congregatio de propaganda fide*) касније је преименована у Конгрегацију за јеванђелизацију народа (*Congregatio gentium evangelisatione*). Преводилац и приређивач тог апокрифа (на сахидском наречју коптског језика) није датовао рукописе и фрагменте у којима се текстови налазе, cf. M. A. Forbes Robinson, *Coptic Apocryphal Gospels*, Cambridge 1896, XX, XXXI–XXXII, за наведени апокриф *idem*, 176–177.

⁹⁰ H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'annonciation*, Venise 2007, 80–83, 145–146, 317–323, figs. 23, 25a–b, 26, 55, где су наведени бројни примери из XII и XIII века, међу којима издвајамо познату синајску икону с краја XII столећа (у којој препознаје традиције Оријента), цркве на Кипру и Сицилији из истог века, храмове у Македонији из XII и XIII века и у Србији у Милешеви (пре 1228), као и у сиријском рукопису Vat. Syr. 559 из 1219/1220, којем додајемо и пример из сродне књиге, Brit. Mus. add. 7170, настао око 1220 (Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 302, 304; *idem*, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 73,3), као год и три јерменска рукописа из XIII века – у цркви светог Григорија Просветитеља у Галати, у Истанбулу, бр. 35, из 1223 (fol. 137r), у Збирци Матенадаран бр. 197, из 1289 (fol. 169v), и у Јерменској патријаршији у Јерусалиму бр. 2326, из 1272 (fol. 184r), Der Nersessian, *Cilicia* II, ill. 122, 381, 324. Иначе, приликом разматрања те минијатуре Грабар је указао на један јерменски апокриф и његов сиријски превод у којем се казује како је Реч Божја ушла путем уха у Богородицу, cf. Grabar, *Recherches*, 74–75.

⁹¹ Cf. Leroy, *Les manuscrits coptes*, 157, 167, pl. 86, где се не помиње тај детаљ, за добру репродукцију у боји cf. Zibawi, *Koptische Kunst*, Abb. 157. О минијатурама тог рукописа, скупини остварења којима оне припадају, као и важним питањима коптског стваралаштва у XIII веку v. R. S. Nelson, *An Icon at Mt. Sinai and Christian Painting in Muslim Egypt During the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The Art Bulletin 65/2 (1983) 201–213, 218.

⁹² Ради се о рукописима у Јерменској патријаршији у Јерусалиму бр. 2568, израђеном за принца Васака седамдесетих година XIII века, и другом, у Збирци Матенадаран у Јеревану, бр. 979, насталом 1286. за принца Хетума, потоњег краља Хетума II (1289–1307), cf. Der Nersessian, *Cilicia* I, 97, 98, 112; *eadem*, *Cilicia* II, ill. 444, која је нагласила да се представа на којој се види дете у отвору Јелисаветиног огртача налази у *Призренском јеванђељу*, cf. *eadem*, *Cilicia* I, 112.

⁹³ I. Christoforaki, *Cyprus Between Byzantium and the Levant: Eclecticism and Interchange in the Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Holy Cross at Pelendri*, Ελετηρία Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών 22 (Λευκωσία 1996) 215–246, нарочито 238–239, која такође помиње пример из *Призренског јеванђеља*, cf. *ibid.*, 239. Иначе, за Богородичин циклус у тој цркви одавно је указано да има блиске везе са иконографским традицијама илуминираних рукописа, *ibid.*, 216, 243. О уметничким спонама Кипра с Јерусалимским латинским краљевством, особито с јерменским краљевством у Киликији, потом о Јерменима који су се настањивали већ од XII века и чинили важну заједницу на острву, о спонама насталим кроз владарске бракове, политику, трговину и црквене односе, као и рукописима који су, са својим власницима, након пада Акре 1291. стизали из Палестине и Сирије на острво, v. *ibid.*, 244–246.

⁹⁴ Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четвороеванђеље*, 194 и п. 16, поставља питање о томе да ли је ту приказано Рођење или Поклоњење мудраца и сматра да ће пре бити да се ради о другом догађају. У необичном обличју у горњем делу разазнаје „два анђела која међу собом носе медаљон са главом Христа Емануила“ и везује их за античку и рановизантијску царску иконографију и приказе двеју Викторија које држе клипеус с ликом цара, као и за коптске рељефе са сличном темом.

⁹⁵ Der Nersessian, *Cilicia* I, 52; *eadem*, *Cilicia* II, ill. 212.

⁹⁶ A. Mitsani, *Provincial Byzantine Wall Paintings on Methana, Greece*, in: *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. Symposium in Marburg vom 25.–29. 6. 1997*, Wiesbaden 2000, 238, где је пружен сажет опис сцене у којем је изнето да Богородица седи готово усправно и држи у наручју малог Христа и окреће се према

другим примерима, малобројним и већином млађим, очуваним у монументалном сликарству, Богородица је Млекопитателница⁹⁷ или Елеуса.⁹⁸ У *Призренском јеванђељу* Преображење је насликано на два места (fol. 12r и fol. 43v). Приказано је на уобичајен начин на првом, а на другом сажето – уз Христа су представљени само Мојсије и Илија, који су, неуобичајено, повили колена, као да се клањају Спаситељу у светлосној слави. Слични примери, с тим што су ставови двојице старозаветних јунака нешто другачији, виде се у коптским рукописима, четворојеванђељу из 1179/1180. у Националној библиотеци у Паризу (Copte 13), на fol. 48r,⁹⁹ и у већ поменутом јеванђелистару што се чува Католичком институту у Паризу (Copte-arabe 1) из 1249/1250, на fol. 18v.¹⁰⁰ Улазак у Јерусалим је сведен само на Христа на магарици и анђела који га прати. Прикази Цвети поједностављени до те мере, колико нам је познато, срећу се на ходочасничким глиненим медаљонима с представом анђела што води животињу на којој јаше Спаситељ,¹⁰¹ док се на једном коптском рељефу у Берлину, донетом из манастира Аве Шенута и различито датованом, у распону од VI до IX века, на слично сроченом призору налази и један анђео који, као и у *Призренском јеванђељу*, прати Христа.¹⁰² У сцени Мироносица на гробу покров Христов још има облик његовог тела. Тако је он сликан на појединим минијатурама у књигама насталим на хришћанском Истоку, у првом реду у XIII столећу у Сирији¹⁰³

мудрацима који долазе слева, те је указано на то да су у овој сцени сједињене приче о рођењу и поклоњењу мудраца. Снимак сцене, нажалост, није приложен. Као уметничке особености наведене су сродности са живописом неколико храмова из последњих деценија XIII века, али је сликарство овог храма датовано у почетак XIV столећа, cf. *ibid.*, 240–241.

⁹⁷ V. Foskolou, *The Virgin, the Christ-child and the evil eye, in: Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. Vassilaki, Aldershot 2005, 251, Fig. 21.1. Реч је о цркви Оморфи еклисија на Егини, осликаној 1289, а поменути су и примери из храма Светог Јована у месту Крустас на Криту (1347/1348) и из Светог Николе на крову на Кипру (други слој, из средине XIV века).

⁹⁸ У питању је сцена у припрати храма у Каленићу, осликаног, како претпостављамо, почетком треће деценије XV века, cf. Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Београд 2011, 260–262, која запажа да Богородица Млекопитателница није приказивана у циклусима у монументалном сликарству, већ да је представљана на минијатурама које илуструју Акатист, уз четврти икос, што показује кроз примере у словенским и грчким рукописима из XIV и XV столећа, односно кроз три очуване минијатуре.

⁹⁹ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1960 (прво изд. 1916), 222, fig. 186, fol. 48r; Leroy, *Les manuscrits coptes*, 113, 124–125, pl. 52.1; за време настанка тог рукописа v. H. Lübke, *Koptische Kunst. Christentum am Nil*, Essen 1963, 356–357.

¹⁰⁰ Leroy, *Les manuscrits coptes*, 157, 161, pl. G, 79; Nelson, *An Icon*, Fig. 5.

¹⁰¹ E. Dauterman Maguire, H. P. Maguire, M. J. Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Urbana 1989, 208, no. 129; G. Vikan, "Guided by Land and Sea": *Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium*, in: G. Vikan, *Sacred Images and Sacred Power in Byzantium*, Aldershot 2003 (= *Tesserae. Festschrift für Josef Engemann*, Münster 1991), VIII, 84–85 и n. 54, pls. 10d, 10e.

¹⁰² Тај рељеф се обично датује у VI или VII век, а има и мишљења да је столеће млађи или из VIII или IX века, cf. J. Beckwith, *Coptic Sculpture 300–1300*, London 1963, 29, 55, Pl. 126; A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton 1968, 45, Ill. 123, па и да потиче из IX столећа, cf. P. Di Burge, *Koptska umetnost*, Novi Sad 1970, 179–180 и сл. на стр. 161.

¹⁰³ На пример, у већ поменутих сиријским рукописима, јеванђелистару насталом око 1220. који се налази у Британском

и Јерменији,¹⁰⁴ а изузетно ретко у грчким рукописима.¹⁰⁵ Поред тога, уснули војници су у *Призренском јеванђељу* постављени у правоугаоно поље које је основном делу придодато тако да делују као једна целина. Такво уобличавање представа није било нимало уобичајено. Може се, на пример, запазити на неколико минијатура у једном сиријском јеванђелистару из XIII века.¹⁰⁶

Наведени призори који носе нарочите иконографске особености показују, колико се може уочити на основу очуваних рукописа објављених у доступној литератури и понеких примера из средњовековног живописа, да је минијатуриста *Призренској јеванђељу* пратио обрасце из разноликих средина и из различитих времена. Јеванђелисти су са симболима често сликани у грчким и јерменским књигама. Богородица с разиграним младенцем среће се и у грчкој и у сиријској средини. Сусрет Марије и Јелисавете и Рођење имају далеке или блиске споне с минијатурама у јерменским рукописима насталим у Киликији. Призор Мироносица на гробу добио је обличје какво се среће у Сирији, понекад у Јерменији, а врло ретко у грчкој средини. Најзад, многе сцене имају ближе или даље сроднике у коптским рукописима, што се види на представама Благовести, Преображења и Уласка у Јерусалим, док је прича о ђаволу који ситом у пустињи тражи грешнике свакако преузета с неког египатског предлошка. У XIII веку, када је *Призренско јеванђеље* настало, били су приказивани симболи уз јеванђелисте, сцене Преображења с Мојсијем и Илијом који су повили колена и призори Мироносица на гробу у којима Христов покров још има облик његовог тела. Из друге половине тог столећа потичу очуване слике Благовести с голубом иза арханђела Гаврила, Сусрета Марије и Јелисавете које су приказане с децом на

музеју у Лондону и носи ознаку add. 7170, на fol. 160r (Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 302–313, нарочито 308; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 93), и у јеванђелистару из 1219–1220. из Ватиканске библиотеке, Snt. 559, на fol. 146v (idem, *Les manuscrits syriaques*, 280–302, нарочито 294; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 72).

¹⁰⁴ У јерменским јеванђељима, из Библиотеке Мехитариста у Венецији, број 141, из XII столећа, на fol. 77r (Der Nersessian, *Cilicia II*, ill. 72), из Балтимора (Walters Art Gallery 539) из 1262, на fol. 128r (*ibid.*, ill. 195), једном из XIII века што се чува у катедрали Светог Спаса у Новој Ђулфи у Исфahanу, под ознаком Ms 57 (161), недовршеном и данас у прилично лошем стању, на fol. 94v (Der Nersessian, *Mekhitarian, Miniatures arméniennes d'Ispahan*, 50, 197–199, Fig. 25; Der Nersessian, *Cilicia II*, ill. 481), у Збирци Матенадаран у Јеревану (бр. 10.675), из 1268, на fol. 100r, односно 104r (*ibid.*, ill. 196), потом једном које се налази у Вашингтону (Freer Gallery of Art 32.18), из XIII века, на fol. 195r (Der Nersessian, *Freer Gallery of Art*, 29, Pl. 43, Fig. 107; eadem, *Cilicia II*, ill. 197) и у Јерменској патријаршији у Јерусалиму (број 2563), из 1272, на fol. 176r (*ibid.*, ill. 365).

¹⁰⁵ На пример, познато јеванђеље из XIII века у манастиру Ивируну, број 5, fol. 130v, cf. Pelekanidis, Christou, Tsiumis, Kadas, *The Treasures of Mount Athos II*, 296, 297, 299, Pl. 17.

¹⁰⁶ Поље придодато основном призору на сличан начин види се у сиријском несторијанском јеванђелистару из XIII века који се чува у Берлину (Sachau 304), на представама Тајне вечере на fol. 90r и Обретења Часнога крста на fol. 162v, cf. Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 367–371, нарочито 367, 368; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pls. 125.3, 126.3. Сродан начин издвајања уснућих војника види се на фресци у Милешеви, cf. Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 197, n. 23; Б. Живковић, *Милешева. Црпјежи фресака*, Београд 1992, 30.

стомацима и Рођења где Богородица држи у крилу малог Христа што благосиља мудраце. С друге стране, древне обрасце откривају представе Уласка у Јерусалим, чији се најближи сродник широко датује у доба од VI до IX века, као и Јагњета Божјег у мандорли, која је израђена по узору насталом или пре 691–692. или у средини у којој се нису поштовала правила Трулског сабора пошто је припадала некој од прехалкидонских, односно источних православних цркава, као што су коптска, сиријска и јерменска. Најзад, минијатуре *Призренској јеванђеља* које имају иконографске узорне што се срећу, у нама познатим примерима, тек током друге половине XIII века, упућују на то да би настанак овог рукописа вероватно требало препознати у последњим деценијама тог столећа.¹⁰⁷

Све минијатуре тог јеванђеља израђене су цртежом, невешто и наивно изведеним прилично дебелим пером или кистом. Боје, сведеног опсега, наношене су на одећу, предмете у рукама приказаних личности, украшене оквири, а на инкарнату их има само на образима, у виду румених мрља. Призори се већином одвијају унутар украсних оквира, обично неправилног облика, у којима нема назнака простора, а понекад су њихова поља чак толико скучена да фигуре излазе изван њих. Сликана архитектура се изузетно ретко појави, а сведена је на плошне кулисе, састављене од низа лукова ослоњених на стубове, чак и без инверзне перспективе, док су делови намештаја у толикој мери испуњени украсима да се једва и препознају. Нема назнака пејзажа, нити линија које би раздвајале земљу и небо, чак се ретко где појави узано поље тла. Фигуре имају неправилне пропорције, главе су неретко увећане у односу на тела, као и руке и, особито, шаке и прсти. Покрети су неприродни, понекад и анатомски неизводљиви. На пример, ноге особа које седе неретко делују као да се савијају у облику полукруга. Одећа нимало не придоноси бољем разумевању пропорција и покрета фигура. У толикој је мери стилизована и украшена да се ни на особама које су редовно приказиване у хитону и химатиону, на пример чак ни на Христу и апостолима, не могу разазнати те уобичајене хаљине. Јасно је препознатљива само опрема светих ратника. Већ су поменуте чакшире јеванђелиста. Њих носе и поједине друге особе. Набори тканина рађени су као паралелне линије, а како су бојени различитим пигментима, делују као украсне траке. Одоре су већином испуњене низовима тачкица, врежама, палметама, преплетима, који красе чак и нимбове. При томе често није лако разлучити украсне мотиве од појединих предмета, као што су крстови, велики попут литијских, које неретко носе Христос, анђели и светитељи. Ликови су једноставно срочени, црте лица грубо изведене и сведене на цртеж, чак ни румене мрље на образима не пружају утисак волумена. Све представе делују као бојадисани цртежи.

Минијатуре су, дакле, наивно сликане, невешто изведеним цртежом, као и у многим рукописима

на језицима коришћеним широм источних крајева хришћанског света, коптском, сиријском, арапском, јерменском и грузијском,¹⁰⁸ али и на грчком, како онима што су се нашли у древним библиотекама у Египту¹⁰⁹ или Светој земљи¹¹⁰ тако и онима који су настали на Апенинском полуострву¹¹¹ или у областима у срцу Ромејског царства,¹¹² на пример на Балкану, где су на такав начин украшаване не само грчке¹¹³ већ и словенске књиге.¹¹⁴ Требало би се, стога, не би ли се разазнали трагови који указују на узорне минијатуристичке *Призренској јеванђеља*, укратко осврнути и на појединости међу поменутим особеностима, које се могу у одређеним случајевима посматрати и као иконографска својства, али првенствено као уметничке особине његовог начина рада. Срећење и Улазак у Јерусалим збивају се пред плошним кулисама које се састоје од низа лукова ослоњених на стубове (сл. 17). Такве грађевине појављују се у призорима на минијатурама у грчким рукописима,¹¹⁵ у књигама насталим на Апенинском полуострву,¹¹⁶ а и на хришћанском

¹⁰⁸ Бројне такве коптске, сиријске, јерменске и грузијске примере ради уштеде простора нећемо поименично наводити, а литература о њима већ је наведена у овом тексту.

¹⁰⁹ На пример, јеванђелистари који се налазе у манастиру Свете Катарине на Синају, Gr. 213 из 967. године (Spatharakis, *Corpus* I, 13; idem, *Corpus* II, Ill. 43), и Cod. 207 с почетка XII века (Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai* I, 116–118, figs. 386–397).

¹¹⁰ На пример, јеванђелистар у Грчкој патријаршији у Јерусалиму (Sabas 82) из 1027. (Spatharakis, *Corpus* I, 20; idem, *Corpus* II, Ill. 91).

¹¹¹ Cf. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne*, passim; cf. и Spatharakis, *Corpus* I, 19, 37; idem, *Corpus* II, Ill. 86–87, 219.

¹¹² То су, на пример, примерак списка светог Јована Златоустог (Princeton, University Library, Garrett 14) из 955. (Spatharakis, *Corpus* I, 12; idem, *Corpus* II, Ill. 31–33) и јеванђелистар који се чува у манастиру Метеори (Metamorphoseos 502) из 1281, за који се претпоставља да је израђен у неком манастиру у Малој Азији [Spatharakis, *Corpus* I, 51; idem, *Corpus* II, Ill. 348; Σοφῖανός, Γαλάβαρης, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων Α'*, 130–135, нарочито 134–135, где износе запажања о одређеним сродностима с рукописима Garrett 14, Sabas 82 и Cromvell 11 (cf. infra), као и претпоставку о месту настанка; *ibid.* II, Епк. 123].

¹¹³ Као пример наводимо рукопис који се чува у Оксфорду, Cromvell 11 (117), израђен 1225. у Епиру (*Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Bd. 1. Oxford Bodleian Library* I, ed. I. Hutter, Stuttgart 1977, 80–81, Abb. 295–300). Подсећамо и на јеванђеље из 1232. које је некада припадало манастиру на Меникејској гори, а данас се чува у Прагу, за које није утврђено где је настало (Béljaev, *Miniatury řeckého evangelia z roku 1232*, 100–106, Obr. 1–3).

¹¹⁴ Овом приликом издвајамо само портрет јеванђелиста у *Добрејшовом јеванђељу* (Софија, НБКМ No 307), израђеном вероватно пре 1221. године [Grabar, *Recherches*, 92–104, pl. X–XI; В. Пуцко, *О иоритрейном изображении иоанн Добрейша*, *Paleobulgarica* 9 (1985) 65–73, рис. 1], и антропоморфне иницијале у бугарском *Врачанском јеванђељу* (Софија НБКМ No 19) с краја XIII века (Джурова, *1000 години*, ил. 139, 142).

¹¹⁵ На пример, на минијатури на fol. 28v у рукопису који се чува у Венецији (Biblioteca Marciana, Gr. 172), из 1175, cf. Spatharakis, *Corpus* I, 46; idem, *Corpus* II, Ill. 307.

¹¹⁶ Примера ради, наводимо минијатуру с призором Вазнесења на fol. 7r у зборнику песама Vatic. lat. 1339 из прве или друге четвртине XI века, на којој су уочени и утицаји из Египта и Сирије (E. B. Garrison, *Studies in the History of Mediaeval Italian Painting* IV, 3–4, Florence 1962, 238–240, Fig. 186). Подсећамо на мишљења о утицајима са обеју обала Јадрана, cf. Radojčić, *Elemente der westlichen Kunst*, 203–204; idem, *Stare srpske minijature*, 30; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 96, 97.

¹⁰⁷ Подсећамо на то да је Ђурић (*Српско сликарство на врхунцу*, 431–432) на основу запажања стручњака из Археолошког одељења Народне библиотеке у Београду датовао рукопис у последње деценије XIII века.

Сл. 17. Призренско јеванђеље, Срећење, fol. 60v (фото: Народни музеј, Београд)

Fig. 17. Prizren Gospel, Presentation of Jesus at the Temple, fol. 60v (photo: National Museum, Belgrade)

Истоку, на пример у Сирији¹¹⁷ и доцније у Јерменији.¹¹⁸ С друге стране, епископи имају одоре неубичајеног изгледа. Свети Никола носи хаљину с преклопом која је украшена до те мере да на основу црно-белих фотографија није могуће јасно разлучити њен облик, док је омофор који му пружа Богородица дуга трака украшена тачкама, с кићанкама на крајевима. Шесторица светих епископа који учествују у Служби архијереја имају доње хаљине, потом прилично нејасно представљене горње одоре, вероватно фелоне, и омофоре приказане као траке украшене различитим преплетима. Тако представљене епископе, који немају бар јасно препознатљиве омофоре и фе-

лоне, нисмо успели да запазимо. Поред тога, Салома, приказана како држи главу светог Јована Крститеља, има мараму која изгледом подсећа на оне које су се традиционално носиле у Египту.¹¹⁹ Многе личности носе хаљине, огртаче или траке украшене палметама и врежама,¹²⁰ као на минијатурама у појединим рукописима насталим у Сирији,¹²¹ изузетно ретко у књи-

¹¹⁷ На пример, минијатура (Кир и Ездра) на fol. 199r у зборнику с краја XII века који се чува у Универзитетској библиотеци у Кембриџу под ознаком 001.002 (Leroy, *Les manuscrits syriaques*, 259–267, нарочито 259; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 63,3), потом бројни призори у два сродна рукописа – у јеванђелистару насталом око 1220. што се налази у Британском музеју у Лондону и носи ознаку add. 7170 (Сретење на fol. 57v, Исцељење раслабљеног на fol. 133r, Христос и раслабљени на fol. 134r, cf. idem, *Les manuscrits syriaques*, 302–313, нарочито 305, 306; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pls. 81,2, 87,1, 87,3) и у јеванђелистару из 1219–1220. који се чува у Ватиканској библиотеци под ознаком Syr. 559 (Сретење на fol. 48v, Исцељење раслабљеног на fol. 121v, Христос и раслабљени на fol. 122v, cf. idem, *Les manuscrits syriaques*, 280–302, нарочито 286, 291; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pls. 81,4, 87,2, 87,4).

¹¹⁸ На пример, два нешто каснија јерменска јеванђеља, једно из 1306. године (Збирка Матендаран No 4806), где се на fol. 11v пред кулисом, са два стуба и између њих три лука, дешава Тајна вечера (Акопјан, *Минијатура Васиуракана XIII–XIV вв*, Табл. VII), и друго из 1316. године (Збирка Матендаран No 4818), где се на fol. 1r пред сличном кулисом, овога пута са три луковичасто завршена лука, одвијају Благовести (ibid., Рис. 17).

¹¹⁹ Такве мараме нисмо успели да запазимо, једино смо донекле сродно приказан Богородичин мафорион уочили у коптским рукописима који се чувају у Њујорку, Pierpont Morgan Library, Ms. 612 из 892/893. године (Богородица Млекопитателница са два анђела, fol. 1v), Ms. 577 из 894/895. године (Благовести, fol. 1v), Ms. 574 из 897/898. године (Богородица Млекопитателница са два анђела, једина минијатура у том рукопису, на другом листу), у већ поменутом Ms. 600 из 905/906. (Богородица Млекопитателница на доњем краку крста на минијатури преко целе стране на почетку књиге) и Ms. 597 из 913/914. године (Благовести, fol. 1v; Богородица Млекопитателница са два анђела, последњи лист), као и у зборнику у Лондону, British Museum, or. 6782, на fol. 1v (Богородица Млекопитателница са светим Јованом Јеванђелистом, означеним као апостол), cf. Leroy, *Les manuscrits coptes*, 94–95, 96, 97–98, 101, 103, pls. B, 31, 34, 36, 135, за добре репродукције другог и петог примера v. Cramer, *Koptische Buchmalerei*, 59–60, 65, Abb. VII, 69, односно првог и последњег Zibawi, *Koptische Kunst*, Abb. 144–145. С друге стране, у коптском јеванђелистару из 1179/1180. који се чува у Националној библиотеци у Паризу под бројем 13 Салома је представљена као оријентална плесачица, с круном, у пурпурној хаљини са златним појасом, cf. Leroy, *Les manuscrits coptes*, 113, 131–132, pl. 59.2.

¹²⁰ Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четвороеванђеље*, 195–197, у кроју и материјалу хаљине Христа сејаца и украсима на огртачима светих Сергија и Вакха препознала је сродности са одорама на појединим српским властооским портретима, већином насталим око средине XIV века.

¹²¹ Свети Кирил Александријски на fol. 1r у сирокатоличком рукопису из 1013. што се чува у Мосулу (Leroy, *Les manuscrits*

гама рађеним у Египту.¹²² Чак су и готово сви нимбови испуњени преплетима, врежама, тачкама.¹²³ Многе неубичајене појединости у *Призренском јеванђељу* чији се сродници, ближи или даљи, запажају у рукописима насталим на хришћанском Оријенту упућују на то да би ликовне узорне његовог минијатуристe, једнако као и многе иконографске обрасце, првенствено требало видети на Истоку.

Може се претпоставити да су уметнички утицаји у Србију стизали и са истока и са запада. Кнез Мирослав је држао Захумље, у којем су се налазиле и римокатоличке надбискупије и бискупије и у којем су били снажни одједи са западне обале Јадрана, нарочито посредством бенедиктинаца и њихових мисионара.¹²⁴ Наравно, при томе не треба заборавити ни уметничке споне оближњег Епира и грчких заједница у Апулији, особито у Саленту.¹²⁵ Уосталом, недавно је

syriaques, 219–224, нарочито 220, 221; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 49,2), свети Константин и Јелена у два сиријска сродна јеванђелистара, једном, насталом око 1220, који се налази у Британском музеју у Лондону и носи ознаку add. 7170, на fol. 160r (idem, *Les manuscrits syriaques*, 302–313, нарочито 310; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 99,1) и у другом, из 1219–1220, из Ватиканске библиотеке, који носи ознаку Syr. 559, на fol. 146v (idem, *Les manuscrits syriaques*, 280–302, нарочито 297; idem, *Les manuscrits syriaques. Album*, pl. 99,2).

¹²² На пример, у већ поменутом јеванђелистару с краја XII или почетка XIII века који се чува у Ватикану (Vatic. Copt. 8), на јединим двома очуваним минијатурама, на којима су приказани јеванђелисти Марко (fol. 101v) и Лука (fol. 165v), cf. Cramer, *Koptische Buchmalerei*, 87, Abb. 95, 100; Leroy, *Les manuscrits coptes*, 154–155, pl. 38.1–2.

¹²³ Такви нимбови су заиста изузетни. Могу се видети, на пример, на минијатурама јеванђелиста у грчком рукопису што се налази у манастиру Свете Катарине на Синају (Cod. 157), израђеном између 1127. и 1157/1158. на Патмосу, у пећини у којој је светом Јовану Богослову дато Откровење (Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai I*, 163–164, figs. 634, 636, 638, 640), и у грчком јеванђељу из 1232. које се чува у Прагу (Běljajev, *Miniatury řeckého evangelia z roku 1232*, 102, Obr. 1–3). У *Призренском јеванђељу* су тако украшени и Христови нимбови. Ретко када су крстасте, већ имају различит број уписаних кракова.

¹²⁴ О украсима рукописа, превасходно о иницијалима и заставицама, у грчким и латинским књигама насталим у јужном делу Апенинског полуострва већином у распону од IX до XII века, њиховим узорима и њиховом међусобном односу, v. H. Belting, *Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy*, DOP 28 (1974) 3–29; G. Cavallo, *Between Byzantium and Rome: Manuscripts from Southern Italy*, in: *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843–1261)*, ed. O. Z. Pevny, New York 2000, 136–151; I. Hutter, *La décoration et la mise en page des manuscrits grecs de l'Italie méridionale. Quelques observations*, in: *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, ed. A. Jacob, J.-M. Martin, G. Noyé, Rome 2006, 69–93, са старијом литературом и критичким разматрањима. Овде издавајмо запажање Гујелма Кавала о томе да је због суживота толико бројних разноликих култура тешко разлучити различите утицаје и узорне у рукописима насталим у јужном делу Апенинског полуострва. Изгледа да су у већ постојећу византијску провинцијску културу одавно били уведени арапски и латински елементи. Даље, сличне црте се могу препознати у украсним мотивима грчких рукописа израђиваних у јужном делу Апенинског полуострва, Палестини, Египту (нарочито Синају), Витинији и на Блиском истоку. Најзад, заједнички уметнички речник види се у украшавању, могуће и у преписивању књига у крајњим источним и западним областима Византије, cf. Cavallo, *Between Byzantium and Rome*, 144.

¹²⁵ О тим спонама између Епира и јужног дела Апенинског полуострва, чије се постојање може претпоставити због сталних политичких и трговачких веза, и то на примерима из XIII века, када су склапани и бракови појединих чланова владарских кућа на двома обалама Јонског мора, редовно путовали трговци и ходо-

постављено важно питање – да ли за поједине рукописе, који се по инерцији смештају у скупину насталих у јужним крајевима Апенинског полуострва, треба претпоставити да су израђени у Епиру.¹²⁶ С друге стране, Рашка, политичко средиште државе, била је везана за старе православне епископије које су припадале Охридској архиепископији, што је, наравно, утицало и на уметност у тој области. Касније је не само у Рашкој већ и у Зети православље оснажено, нарочито након што је свети Сава Српски постао архиепископ новоосноване аутокефалне српске цркве и поставио њене прве епископе.¹²⁷

Питање о томе да ли су источни узорни стизали у српску средину преко Балканског или Апенинског полуострва сасвим је оправдано. Њиме се повлачи и проблем чије би решење помогло у разумевању токова, праваца и смерова разнородних утицаја. Ипак, у трагању за тим одговорима требало би поћи од разматрања питања о томе колико је упутно повлачити границу између уметности на два суседна полуострва. Данас их посматрамо као области раздвојене великом воденом површином, али треба имати у виду да су у средњем веку управо мора представљала просторне споне много више од копнених путева.

На Балкан су утицаји хришћанског Оријента могли долазити не само преко Јадрана већ и с других страна, између осталог захваљујући људима који су ту пристизали из удаљних области на истоку, у овом случају из Закавказја. О њима сведоче малобројни преостали споменици. Григорије Пакуријан, велики доместик западних војски цара Алексија I Комнина, у близни Филипуполиса (данас Пловдив) основао је 1083. манастир Богородице Петричке (Бачково) као средиште грузијског монаштва и учености.¹²⁸ Ктиторски натпис на два језика – словенском бугарске ре-

часници, одржавали преписку црквени великодостојници с једне стране и игумани с друге, уз запажања о утицајима са Апенинског полуострва у рељефима на архитектури у Епиру и обратном правцу подстицаја у зидном сликарству, cf. L. Safran, *Exploring Artistic Links Between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century: The Problem of Sculpture and Wall Painting*, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Αρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, Αρτα 1992, 455–462.

¹²⁶ То важно питање надавно је постављено приликом разматрања седам рукописа из времена од XII до XIV века пренетих из Берата у Централни државни архив у Тирани, када је указано на бројне сродности књига рађених на обе обале Јонског мора, cf. A. Rëmbeci, *Kodikët mesjetarë në Shqipëri, ura kulturore midis Lindjes dhe Perëndimit: rasti i kodikëve me prejardhje Italo-Byzantine*, in: *Shqipëria mes Lindjes dhe perëndimit. Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare, Tiranë 17 dhjetor 2013*, ed. A. Rëmbeci, Tiranë 2014, 21–36 (резиме на енглеском, *ibid.*, 37–39). Међу тим рукописима издавајмо јеванђелистар из XIII века, број 24, у којем се налазе прилично једноставно и плошно сликане фигуре (*ibid.*, Fig. 2, где је објављена минијатура Луке и још седам иницијала, од којих су два сачињена од целих фигура). Најзад, Ханс Белтинг је одавно упозорио на то да је Грабар у књигу о грчким илустрираним рукописима италијанског порекла од IX до XI века укључио 51 рукопис, али да само за осам међу њима, које је навео, има недвосмислених података о пореклу. Додао је и то да су, наравно, сасвим могуће више или мање сигурне атрибуције, али да су једино наведени рукописи поуздани примери, cf. Belting, *Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy*, 7 и п. 20.

¹²⁷ Cf. M. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33.

¹²⁸ *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, ed. E. Bakalova, Plovdiv 2003, *passim*, нарочито 9–27, са старијом литературом.

дакције и јерменском – урезан у плочу узидану у XIX веку у северни зид припрате храма манастира Витовнице у Браничеву, казује да је 1218. извесни Ладон или Ладон, Бабугов син, подигао цркву посвећену светом Јакову и светом Петру.¹²⁹

Најзад, треба подсетити на то да је у Светој земљи било Срба, већином монаха, пристиглих ради ходочашћа или дужег боравка. Њихово присуство у манастиру Свете Катарине на Синају посебно је посведочено многобројним старим српским књигама што се у њему чувају. Међу њима има примерака из XIII столећа донетих с Балкана и, наравно, појединих из друге половине XIV века које су израђене у српској преписивачкој радионици у синајском манастиру.¹³⁰ Поред тога, у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму и данас се налази 16 српских рукописа, међу којима је најстарији један јеванђелистар који потиче из XIII столећа.¹³¹

Мирослављево јеванђеље је било израђено према западним узорима, а за његову почетну заставицу засад се не могу уочити непосредни извори, већ само донекле сродна решења у два грчка јеванђелистара из прве половине XII века што се чувају у манастиру Свете Катарине на Синају. У живопису испоснице Светог Петра Коришког раније су уочене извесне појединости, као што су особен молитвени став светог Јована Претече у Деизису или архијереји под сликаним луковима, којима је приписивано западно порекло. У међувремену су, међутим, истражени многи храмови чији живопис упућује на то да изворе њеног сликарства треба препознати у балканском окружењу. Уосталом, Кориша се налази на подручју које је вековима

Сл. 18. Исошница Светиој Петру Коришкој, свети Јован Претеча из Деизиса, којија фреске (фото: Галерија фресака, Београд)

Fig.18. Hermitage of St. Peter of Koriša, St. John the Forerunner in the Deesis, fresco copy (photo: Gallery of Frescoes, Belgrade)

било под духовном влашћу Охридске архиепископије, односно призренских епископа. Најзад, доста проблема постоји у вези с Призренским јеванђељем. Уништено је, није познато где је и када израђено, ко је био његов наручилац, нити преписивач и илуминатор, да ли га је, можда, једна особа и преписала и украсила.¹³² Његов минијатуриста засигурно није имао уметничког дара. Питање је, међутим, да ли јесте или није био образован, односно да ли јесте или није ваљано разумео обрасце које је имао пред собом.¹³³ Избор редова из четири јеванђеља који ће бити преточени у слике и начин на који ће то бити учињено показују да је Призренско јеванђеље сасвим јединствено остварење међу познатим очуваним источнохришћанским рукописима. Представе јеванђелиста имају обрасце какви се срећу у грчким књигама, али и јасно изражене источњачке особености. Поједини догађаји из јеванђеља су, као што је и било уобичајено, представљени у виду сцена, док су други лаконски сročени или, необично, сведени на једну фигуру. Светитељи приказани уз редове што се читају на дане њихових памјати јасно упућују на то да је избор тема минијатура био осмишљен под утицајем богослужбене намене те књиге, а остаје отворено питање о томе да ли су они насликани по угледу на синаксар неког илуминираног четворојеванђеља.¹³⁴

¹²⁹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најишиса на Балкану*, Београд 1974, 38, по. 12; Б. Кнежевић, *Плоча са двојезичним најишисом из 1218. године у Витовници*, Саопштења 29 (1997) 47–49, са старијом литературом. Натпис се редовно помиње као српски. За помоћ приликом разматрања редакције слова натписа неизмерну захвалност дугујемо др Татјани Суботин-Голубовић.

¹³⁰ Cf. I. C. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988, 45–52, где је пружен поглед на присуство монаха из словенских средина у Светој земљи, са посебним освртом на значај два путовања светог Саве и на његову посету манастиру Свете Катарине на Синају (cf. М. Марковић, *Прво путовање светиој Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009; Миљковић, *Житија светиој Саве*, нарочито 147–186; А. З. Савић, *Дарови са Нила: нови поглед на сусрети светиој Саве са етиопским султаном*, Зборник Матице српске за историју 90 (2014) 7–34). У једној скривници у манастиру Свете Катарине пронађени су 1975. остаци 41 рукописа, од тога пет глагољских, а међу преосталим, писаним ћирилицом, насталим махом у временском распону од XI до XV столећа, већину чине српски, којих је 25; за те рукописе v. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts*, 112–144, 147–148, 158–159, 168–181. Многи су, на основу изгледа слова, датовани у XIII век или у крај тог и почетак следећег столећа, cf. *ibid.*, 112–114, 127–133, 134–142, 143–144, 168–169, 170, 176. У библиотеци синајског манастира пре тога су била позната 43 словенска рукописа, већином из XV, XVI и XVII века, као и из XVIII столећа, cf. М. Kamil, *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970, 147–148 (без указивања на језичке редакције).

¹³¹ В. Недомачки, *О српским рукописима у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму*, АП 2 (1980) 71–98; о украсима у рукопису из XIII века, изборном јеванђељу које се чува под бројем 19, cf. Ј. Ердељан, *О српском јеванђелистари No 19 из библиотеке Грчке православне патријаршије у Јерусалиму*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 41–51.

¹³² Grabar, *Recherches*, 57, сматрао је да је писар вероватно израдио минијатуру.

¹³³ Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, 195, изнела је мишљење да су његове минијатуре „ретардирајуће реплике старих узора“.

¹³⁴ Може се, с много основа, претпоставити да је у избору светитеља које ће приказати минијатуриста био вођен читањима

На појединим минијатурама огледају се теме и особениости које се срећу у коптским рукописима, али нема никаквих сазнања о томе да ли је њихов сликар покушавао да понови узор који су непознатим путевима стигли у Србију или је украсио књигу током боравка на Истоку.¹³⁵ Начин на који је уобличио призоре,

у српској цркви. На пример, у старим коптским богослужбеним књигама које садрже помене светитеља за дане током литургијске године догађаји везани за светог Константина или за свету Јелену посебно су прослављани. Само се у једном рукопису, насталом 1246. у Скитској пустињи, који садржи грчке утицаје, наводи заједнички спомен светих Константина и Јелене, за дан који одговара грчком 20. мају, cf. U. Zanetti, *Constantino nei calendari e sinassari orientali*, in: *Università degli studi di Macerata. Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia* 67, *Atti di convegni* 21, Macerata 1993, 898–900, 901–909, нарочито 899.

¹³⁵ Чак три представе светог Јована Крститеља (fol. 32r, fol. 39r и fol. 109r), потом призори Саломе с главом Јована Крститеља (fol. 8r) и Јелисавете с малим Јованом (fol. 58v), као и сцена Сусрета Марије и Јелисавете на којој се види мали Јован на мајчином стомаку (fol. 59r), наводе на помисао, можда сувише смелу, да је рукопис израђен у окружењу у којем је свети Јован

приказао фигуре, њихове покрете, драперије и ликове, потом ослањање на тврду линију и спутан оквир боја, као год и плошност и једноставност представа, упућују на то да се и у ликовном приступу великим делом ослањао на источњачке обрасце.

Овај рад представља само сажет покушај преиспитивања досадашњих размишљања о уметничким утицајима хришћанског Истока у Србији крајем XII и током XIII столећа. То питање дуго није привлачило истраживаче. Захваљујући томе што су у међувремену проучене поједине иконографске теме и брижљиво објашњена њихова значења и, наравно, објављене слике у многим раније непознатим црквама и испосницама, као год минијатуре у рукописима рађеним на хришћанском Оријенту, могуће је стећи само донекле јаснију слику о упливима источног порекла и путевима којима су они могли пристићи у српску уметност. Ипак, остају многе непознанице које би требало даље истражити.

Крститељ и Претеча био дубоко поштован, можда у неком њему посвећеном манастиру.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Акопян Г., Минијатура Вазпуракана XIII–XIV вв, Ереван 1989 (Akopyan G., Miniatiūra Vaspurakana XIII–XIV vv, Erevan 1989).
- Бабић Г., Кораћ В., Ђирковић С., Студеница, Београд 1986 (Babić G., Korać V., Ćirković S., Studenica, Beograd 1986).
- Бибииков М. В., Византијски Едем: «время – в – пространство», in: Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и древней Руси, ed. А. М. Лидов, Москва 2006, 91–97 (Bibikov M. V., Vizantijskii Ėdem: „vremia – v – prostranstvo“, in: Ierotropiia. Sozdanie sakral'nyh prostranstv v Vizantii i drevnei Rusi, ed. A. M. Lidov, Moskva 2006, 91–97).
- Богдановић Д., Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968 (Bogdanović D., Jovan Lestvičnik u vizantijskoj i staroj srpskoj književnosti, Beograd 1968).
- Богдановић Д., Покајни канон Лествице у старом српском преводу, ЗФФ 12/1 (1974) 251–287 [Bogdanović D., Pokajni kanon Lestvice u starom srpskom prevodu, ZFF 12/1 (1974) 251–287].
- Бошковић Ђ., Испосница Петра Коришког, архитектура, Старинар 7–8 (1958) 91–93 [Bošković Đ., Isposnica Petra Koriškog, arhitektura, Starinar 7–8 (1958) 91–93].
- Војводић Д., Запажања и размишљања о сликарству светилишта Спасове цркве у Жичи, Ниш и Византија 11 (2013) 257–265 [Vojvodić D., Zapažanja i razmišljanja o slikarstvu svetilišta Spasove crkve u Žiči, Niš i Vizantija 11 (2013), 257–265].
- Габелић С., О иконографији св. Прокопија, ЗРВИ 43 (2006) 527–549 [Gabelić S., O ikonografiji sv. Prokopija, ZRVI 43 (2006) 527–549].
- Джурова А., 1000 години българска ръкописна книга, София 1981 (Dzhurova A., 1000 godini b'lgarska r'kopisna kniga, Sofiia 1981).
- Древности монастырей Афона в России из музеев, библиотек, архивов Москвы и Подмосковья, Каталог выставки 17 мая – 4 июля 2004 года, Москва 2004 (Drevnosti monastyrei Afona v Rossii iz muzeev, bibliotek, arkhivov Moskvy i Podmoskov'ia, Katalog vystavki 17 maiā – 4 iūliā 2004 goda, Moskva 2004).
- Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Југославији, Београд 1974 (Djurić V. J., Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974).
- Ђурић В. Ј., Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког, ЗРВИ 5 (1958) 173–200 [Djurić V. J., Najstariji živopis isposnice pustinožitelja Petra Koriškog, ZRVI 5 (1958) 173–200].
- Ђурић В. Ј., Српско сликарство на врхунцу, in: Историја српског народа 1, Београд 1981, 431–432 (Djurić V. J., Srpsko slikarstvo na vrhuncu, in: Istorija srpskog naroda 1, Beograd 1981, 431–432).
- Ердељан Ј., О српском јеванђелистару No19 из библиотеке Грчке православне патријаршије у Јерусалиму, Саопштења 27–28 (1995–1996) 41–51 [Erdeľan J., O srpskom jevandelistaru No19 iz biblioteke Grčke pravoslavne patrijaršije u Jerusalimu, Saopštenja 27–28 (1995–1996) 41–51].

- Живковић Б., Милешева. Цртежи фресака, Београд 1992 (Živković B., Mileševa. Crteži fresaka, Beograd 1992).
- Измайлова Т. А., Армянская минијатура XI века, Москва 1979 (Ismailova T. A., Armjānskaia miniatiūra XI veka, Moskva 1979).
- Јанковић М., Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985 (Janković M., Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku, Beograd 1985).
- Катић Р. В., Постапак и прошлост хиландарског метоха манастира св. Петра Коришког, ЗЛУМС 18 (1982) 133–150 [Katić R. V., Postanak i prošlost hilandarskog metoha manastira sv. Petra Koriškog, ZLUMS 18 (1982) 133–150].
- Кнежевић Б., Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници, Саопштења 29 (1997) 47–49 [Knežević B., Ploča sa dvojezičnim natpisom iz 1218. godine u Vitovnici, Saopštenja 29 (1997) 47–49].
- Љубинковић Р., Испосница Петра Коришког, историја и живопис, Старинар 7–8 (1958) 93–98, 102–110 [Ljubinković R., Isposnica Petra Koriškog, istorija i živopis, Starinar 7–8 (1958) 93–98, 102–110].
- Максимовић Ј., Српске средњовековне минијатуре, Београд 1983 (Maksimović J., Srpske srednjovekovne minijature, Beograd 1983).
- Максимовић Ј., Студије о Мирослављевом јеванђељу III. Ликови јеванђелиста у Мирослављевом јеванђељу, ЗЛУМС 8 (1972) 41–45 [Maksimović J., Studije o Miroslavljevom jevandeltu III. Likovi jevandelistu u Miroslavljevom jevandeltu, ZLUMS 8 (1972) 41–45].
- Марковић М., О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму, Зограф 36 (2012) 21–40 [Marković M., O ktitorskom natpisu kneza Miroslava u crkvi Svetog Petra na Limu, Zograf 36 (2012) 21–40].
- Марковић М., Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност, Београд 2009 (Marković M., Prvo putovanje svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost, Beograd 2009).
- Марковић О., Остаци манастира Петра Коришког, СКМ 4–5 (1968–1971), 409–420 [Marković O., Ostaci manastira Petra Koriškog, SKM 4–5 (1968–1971), 409–420].
- Миљковић Б., Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008 (Miljković B., Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008).
- Миљковић Б., Хиландарска икона српског цара Стефана, ЗРВИ 43 (2006) 328–330 [Miljković B., Hilandarska ikona srpskog cara Stefana, ZRVI 43 (2006) 328–330].
- Недомачки В., О српским рукописима у библиотеци Грчке православне патријаршије у Јерусалиму, АП 2 (1980) 71–98

- [Nedomački V., O srpskim rukopisima u biblioteci Grčke pravoslavne patrijaršije u Jerusalimu, AP 2 (1980) 71–98].
- Попова О. С., Русская книжная миниатюра XI–XV вв, in: Древнерусское искусство, Рукописная книга, Сборник третий, Москва 1983, 16–18, 20–22, 26–28 (Popova O. S., Russkaiā knizhnaia miniatūra XI–XV vv, in: Drevnerusskoe iskusstvo, Rukopisnaia kniga, Sbornik tretii, Moskva 1983, 16–18, 20–22, 26–28).
- Попова О. С., Захарова А. В., Орецкая И. А., Византийская миниатюра второй половины X – начала XII века, Москва 2012 (Popova O. S., Zakharova A. V., Oretskaiā I. A., Vizantiiskai miniatūra vtoroi poloviny X – nachala XII veka, Moskva 2012).
- Поповић Д., Пустинье и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења, ЗРВИ 44 (2007) 267–268 [Popović D., Pustinja i svete gore srednjovekovne Srbije – pisani izvori, prostorni obrasci, graditeljska rešenja, ZRVI 44 (2007) 267–268].
- Поповић Д., Средњовековне пећине-испоснице у призренском крају – Претходна истраживања, ИЧ 44 (1997) 129–130, 131–135 [Popović D., Srednjovekovne pećine-ispisnice u prizrenskom kraju – Prethodna istraživanja, IČ 44 (1997) 129–130, 131–135].
- Поповић М., Габелић С., Цветковић Б., Поповић Б., Црква Светог Николе у Станичењу, Београд 2005 (Popović M., Gabelić S., Cvetočić B., Popović B., Crkva Svetog Nikole u Staničenju, Beograd 2005).
- Пуцко В., О портретном изображении попа Добрейша, Paleobulgarica 9 (1985), 65–73 [Putško V., O portretnom izobrazhenii popa Dobreisha, Paleobulgarica 9 (1985), 65–73].
- Савић А. З., Дарови са Нила: нови поглед на сусрет светог Саве са египатским султаном, Зборник Матице српске за историју 90 (2014) 7–34 [Savić A. Z., Darovi sa Nila: novi pogled na susret svetog Save sa egipatskim sultanom, Zbornik Matice srpske za istoriju 90 (2014) 7–34].
- Симић-Лазар Д., Каленић. Сликарство, историја, Београд 2011 (Simić-Lazar D., Kalenić. Slikarstvo, istorija, Beograd 2011).
- Стојановић Љ., Каталог Народне библиотеке у Београду. IV Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903 (репринт 1982) [Stojanović LJ., Katalog Narodne biblioteke u Beogradu. IV Rukopisi i stare štampane knjige, Beograd 1903 (reprint 1982)].
- Томовић Г., Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974 (Tomović G., Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu, Beograd 1974).
- Торовић-Љубинковић М., Призренско четворојеванђеље. Ка проблему његовог датовања, Старица 19 (1968–1969) 191–202 [Čorović-Ljubinković M., Prizrensko četvorjevanđelje. Ka problemu njegovog datovanja, Starina 19 (1968–1969) 191–202].
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., Манастир Жича, Београд 2014 (Čanak-Medić M., Popović D., Vojvodić D., Manastir Žiča, Beograd 2014).
- Шмерлинг Р., Художественное оформление грузинской рукописной книги IX–XI вв, Тбилиси 1979 (Shmerling R., Khudozhestvennoe oformlenie gruzinskoj rukopisnoj knigi IX–XI vv, Tbilisi 1979).
- Шпадијер И., Свети Петар Коришки у старој српској књижевности, Београд 2014 (Špadijer I., Sveti Petar Koriški u staroj srpskoj književnosti, Beograd 2014).
- Аспра-Вардаβάκη Μ., Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής, ΔΧΑΕ 8 (1975–1976) Αθήνα 1976, 200–201, 205–206, 219–220 [Aspra-Vardavakē M., Hoi vyzantines toichographies tou Taxiarchē sto Markopoulo Attikēs, DChAE 8 (1975–1976) Athēna 1976, 200–201, 205–206, 219–220].
- Вокотόπουλος Π., Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι, ΔΧΑΕ 17 (1993–1994) Αθήνα 1994, 207–208 [Vokotopoulos P., Paratērēseis ston naō tou Sōtēros konta sto Galaxeidi, DChAE 17 (1993–1994) Athēna 1994, 207–208].
- Κωνσταντινίδη Χ., Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα μετά τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό, Θεσσαλονίκη 2008 (Konstantinidē Ch., Ho Melismos. Hoi sylleitourgountes hierarches kai hoi aggeloi-diakonoi mprosta stēn hagia trapeza me ta timia dōra ē ton eucharistiako Christo, Thessalonikē 2008).
- Μαντάς Α. Γ., Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843–1204), Αθήνα 2001 [Mantas A. G., To eikonographiko programma tou hierou vēmatos tōn mesovyzantinōn naōn tēs Helladas (843–1204), Athēna 2001].
- Μαντζαρίδης Γ., Θαυματουργές εικόνες και άγια λείψανα, in: Ιερά μεγίστη μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη, τόμος Α', Αγίον Όρος 1996, 118 (Mantzaridēs G., Thaumaturges eikones kai hagia leipsana, in: Hiera megistē monē Vatopaidiou. Paradosē – Historia – Technē, tomos 1, Agion Oros 1996, 118).
- Μουρίκη Ντ., Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της Σπηλιάς της Πεντέλης, ΔΧΑΕ 7 (1973–1974) Αθήνα 1974, 82, 84, 88–91, 104 [Mourikē D., Hoi vyzantines toichographies tōn parekklesiōn tēs Spēlias tēs Pentelēs, DChAE 7 (1973–1974) Athēna 1974, 82, 84, 88–91, 104].
- Μουτσόπουλος Ν. Κ., Δημητροκάλλης Γ., Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1980 (Moutsopoulos N. K., Demētrokallēs G., Geraki. Hoi ekklesiēs tou oikismou, Thessalonikē 1980).
- Παπάγγελος Ι. Αθ., Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, in: Ιερά μεγίστη μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη, τόμος Α', Αγίον Όρος 1996, 288–289 (Papaggelos I. Ath., Hoi metavyzantines toichographies, in: Hiera megistē monē Vatopaidiou. Paradosē – Historia – Technē, tomos 1, Agion Oros 1996, 288–289).
- Σοφιανός Δ. Ζ., Γαλάβαρης Γ., Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των μονών των Μετεώρων, τόμ. Α'. Εισαγωγή – Περιγραφές, τόμ. Β'. Εικόνες έγχρωμες, Αθήνα 2007, I, 91–93, 130–135 (Sophianos D. Z., Galavarēs G., Ta eikonographēmena cheirographa tōn monōn Meteōrōn, tom. I Eisagōgē – Perigraphes, tom. II. Eikones egchrōmes, Athēna 2007, 91–93, 130–135).
- Ainalov D. V., The Hellenistic Origins of Byzantine Art, New Brunswick, N. J., 1961.
- Armenian Miniatures, Text and Notes L. A. Dournovo, preface S. Der Nersessian, London 1961.
- Barnea I., Un manuscrit byzantin illustré du XIe siècle, Revue des études sud-est européennes, Tome I, No 3–4, București 1963, 319–330.
- Beckwith J., Coptic Sculpture 300–1300, London 1963.
- Běljaev N., Miniatury řeckého evangelia z roku 1232, in: Z dejin východní Evropy a Slovanstva: sbornik venovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám, ed. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová, Praha 1928, 100–106.
- Belting H., Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy, DOP 28 (1974) 3–29.
- Bogevska S., Un programme iconographique inhabituel dans la chapelle rupestre Saints-Pierre-et-Paul, Konjsko (Prespa), Patrimonium 7 (2010) 233–234, 237–247.
- Buschhausen H., Buschhausen H., Korchmasjan E., Armenische Buchmalerei und Baukunst der Krim, Tafeln, Erevan 2009.
- Cavallo G., Between Byzantium and Rome: Manuscripts from Southern Italy, in: Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843–1261), ed. O. Z. Pevny, New York 2000, 136–151.
- Christoforaki I., Cyprus Between Byzantium and the Levant: Eclecticism and Interchange in the Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Holy Cross a Pelendri, Epetērida Kentrou Epistēmōnikōn Ereunōn 22 (Leukōsia 1996) 215–246.
- Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Band 1. Oxford Bodleian Library I, ed. I. Hutter, Stuttgart 1977.
- Cramer M., Koptische Buchmalerei, Recklinghausen 1964.
- D'Angela C., Archeologia ed insediamenti rupestri medievali, in: La Puglia fra Bisanzio e l'Occidente, Milano 1980, 103, 105, 109.
- Dauterman Maguire E., Maguire H. P., Duncan-Flowers M. J., Art and Holy Powers in the Early Christian House, Urbana–Champaign 1989.
- Dawson T., The Monomachos Crown – Towards a Resolution, Byzantina Symmeikta 19 (2009) 183–192.
- Der Nersessian S., Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington 1963.
- Der Nersessian S., Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, Volume I–II, Washington 1993.
- Der Nersessian S., The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images, DOP 16 (1962) 197, 205–206.
- Der Nersessian S., Mekhitarian A., Miniatures arméniennes d'Ispahan, Bruxelles 1986.
- Di Burge P., Koptska umetnost, Novi Sad 1970.
- Early Christian and Byzantine Art. An Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art, April 25 – June 22, Baltimore 1947.
- Forbes Robinson M. A., Coptic Apocryphal Gospels, Cambridge 1896.
- Foskolou V., The Virgin, the Christ-child and the evil eye, in: Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium, ed. M. Vassilaki, London 2005, 251.

- Friend A. M., Jr., The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, *Art Studies* (1927) 124–133.
- Friend A. M., Jr., The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts. Part II, *Art Studies* (1929) 3–9.
- Galavaris G., The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels, Wien 1979.
- Garrison E. B., Studies in the History of Mediaeval Italian Painting IV, 3–4, Florence 1962, 238–240.
- Grabar A., Christian Iconography. A Study of Its Origins, Princeton 1968.
- Grabar A., Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits balcaniques, in: *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen âge II*, Paris 1968, 653–661.
- Grabar A., Les deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe, in: *L'art byzantin chez les Slaves II/1*, Paris 1930, 264–276.
- Grabar A., Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe–XIe siècles), Paris 1972.
- Grabar A., Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique, Paris 1928.
- Hutter I., La décoration et la mise en page des manuscrits grecs de l'Italie méridionale. Quelques observations, in: *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, ed. A. Jacob, J.-M. Martin, G. Noyé, Rome 2006, 69–93.
- Il tetravangelo di Rabbula. Firenze. Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. I.56. L'illustrazione del Nuovo Testamento nella Siria del VI secolo, ed. M. Bernabò, Roma 2008.
- Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann, ed. G. Vikan, Princeton 1972.
- Jolivet-Lévy C., Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Paris 1991.
- Kamil M., Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai, Wiesbaden 1970.
- Karaman Lj., Pregled umjetnosti u Dalmaciji (od doseljavanja Hrvata do pada Mletaka), Zagreb 1952.
- Leroy J., Les manuscrits coptes et coptes-arabes illustrés, Paris 1974.
- Leroy J., Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient, Paris 1964, 139, 148.
- Louth A., Greek East and Latin West: The Church, AD 681–1071, Crestwood 2007.
- Lowden J., Book Production, in: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, J. F. Haldon, R. Cormack, New York 2008, 467.
- Lübke H., Koptische Kunst. Christentum am Nil, Essen 1963.
- Mango C., The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents, Englewood Cliffs 1972.
- Mango C., Hawkins E. J. W., The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, *DOP* 20 (1966) 165–166, 180–181.
- Mantas A. G., Die Ikonographie der Gleichnisse Jesu in der Ostkirchlichen Kunst (5. – 15. Jh.), Leiden 2010.
- Marava-Chatzinicolaou A., Toufexi-Paschou Ch., Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Volume I. Manuscripts of New Testament Texts 10th–12th Century, Athens 1978.
- Marava-Chatzinicolaou A., Toufexi-Paschou Ch., Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Volume II. Manuscripts of New Testament Texts 13th–15th Century, Athens 1985.
- Martin J. R., The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954.
- Millet G., Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos, Paris 1960.
- Mitsani A., Provincial Byzantine Wall Paintings on Methana, Greece, in: *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil*, Symposium in Marburg vom 25.–29. 6. 1997, Wiesbaden 2000, 238, 240–241.
- Mouriki D., An Unusual Representation of the Last Judgement in the Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica, *DChAE* 8 (1975–1976) 155–156.
- Nelson R. S., An Icon at Mt. Sinai and Christian Painting in Muslim Egypt During the Thirteenth and Fourteenth Centuries, *The Art Bulletin* 65/2 (1983) 201–218.
- Nelson R. S., The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book, New York 1980.
- Oikonomidés N., La couronne dite de Constantin Monomaque, *TM* 12 (1994) 241–262.
- Pace V., La pittura delle origini in Puglia (secc. IX–XIV), in: *La Puglia fra Bisanzio e l'Occidente*, Milano 1980, 317–400.
- Pace V., La Puglia fra arte bizantina e maniera greca, in: „Ars auro gemmisque prior”. *Mélanges en hommage à Jean-Pierre Caillet*, ed. Ch. Blondeau, B. Boissavit-Camus, V. Boucherat, P. Volti, Turnhout 2013, 491–498.
- Pace V., La transperiferia bizantina nell'Italia meridionale del XIII secolo. Affreschi in chiese del Salento pugliese, della Basilicata e della Calabria, in: *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, ed. J.-P. Caillet, F. Joubert, Paris 2012, 215–230.
- Pace V., Pittura bizantina nell'Italia meridionale (secoli XI–XIV), in: *I Bizantini in Italia*, Milano 1982, 429–491.
- Papastavrou H., Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'annonciation, Venise 2007.
- Pelekanidis S. M., Christou P. C., Tsioumis Ch., Kadas S. N., The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts, Volume I, Athens 1973.
- Pelekanidis S. M., Christou P. C., Tsioumis Ch., Kadas S. N., The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts, Volume 2. The Monasteries of Iveron, St. Panteleimon, Esphigmenou, and Chilandari, Athens 1975.
- Perrin J. D. Jr., Family 13 in Saint John Gospel, Birmingham 2012 (unpublished PhD thesis).
- Popova O., Russian Illuminated Manuscripts of the 11th to the Early 16th Centuries, Leningrad 1984.
- Popović D., The Cult of St Peter of Koriša. Stages of Development and Patterns, *Balkanica* 28 (1997) 181–211.
- Prolović J., The Early Period of Illuminations in Serbian Manuscripts, in: *Byzantine Heritage and Serbian Art. Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*, ed. D. Vojvodić, D. Popović, Belgrade 2016, 183–191.
- Radojčić S., Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, in: *Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art*, La Haye 1955, 203–204.
- Radojčić S., Stare srpske minijature, Beograd 1950.
- Rëmbeci A., Kodikët mesjetarë në Shqipëri ura kulturore midis Lindjes dhe Perëndimit: rasti i kodikëve me prejardhje Italo-Bizantine, in: *Shqipëria mes Lindjes dhe perëndimit, Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare*, Tiranë 17 dhjetor 2013, ed. A. Rëmbeci, Tiranë 2014, 21–39.
- Safran L., Exploring Artistic Links Between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century: The Problem of Sculpture and Wall Painting, in: *Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tēs Ēpeirou* (Arta, 27–31 Maiou 1990), Arta 1992, 455–462.
- Semoglou A., Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e–16e siècle), *Zograf* 24 (1995) 5–11.
- Sinkević I., St. Petar Koriški and His Monastery, *Serbian Studies* 88/1–2 (1994) 105–117.
- Skawran K. M., The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Pretoria 1982.
- Spatharakis I., Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453 I–II, Leiden 1981, I, 12, 19, 20, 24–25, 37, 46, 51.
- Tarnanidis I. C., The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai, Thessaloniki 1988.
- The Ossuary of the Bachkovo Monastery, ed. E. Bakalova, Plovdiv 2003.
- Velmans T., Le tétraévangile de la Laurentienne, Florence, Laur. VI.23, Paris 1971.
- Vikan G., “Guided by Land and Sea”: Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium, in: G. Vikan, *Sacred Images and Sacred Power in Byzantium*, Aldershot 2003 [= *Tesserae. Festschrift für Josef Engemann*, *Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband* 18 (1991)] VIII, 84–85.
- Vocotopoulos P. L., Byzantine Illuminated Manuscripts of the Patriarchate of Jerusalem, Athens – Jerusalem 2002.
- Walter Ch., Saint Theodore and the Dragon, in: *Through a Glass Brightly. Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, ed. Ch. Entwistle, Oxford 2003, 95–106.
- Walter Ch., The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition, Aldershot 2003.
- Weitzmann K., Galavaris G., The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, Volume One. From the Ninth to the Twelfth Century, Princeton 1990, 116–117, 118.
- Zanetti U., Constantino nei calendari e sinassari orientali, in: *Università degli studi di Macerata. Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia* 67, Atti di convegni 21, Macerata 1993, 898–909.
- Zibawi M., Koptische Kunst. Das christliche Ägypten von der Spätantike bis zur Gegenwart, Regensburg 2004.